

Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912. Edited by Peter Mackridge and Eleni Yannakakis, Berg, Oxford - New York 1997, pp. xii+259.

Ο τόμος περιέχει τα πρακτικά ενός συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος για τη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας στην ελληνική Μακεδονία. Το ζήτημα προσεγγίζεται από ιστορική, κοινωνική ανθρωπολογική και λογοτεχνική άποψη. Μετά από μια γενική εισαγωγή των εκδοτών το πρώτο μέρος του τόμου αρχίζει με το άρθρο του κ. Βασίλη Γούναρη, αναπληρωτή καθηγητή στη Φλώρινα, «Reassessing Ninety Years of Greek Historiography on the “Struggle for Macedonia 1904-1908”» (σσ. 25-37), όπου εκφράζεται η άποψη ότι η ελληνική ιστορική επιστήμη απέτυχε να προσεγγίσει νηφάλια και αντικειμενικά τον Μακεδονικό Αγώνα, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα «εμπορευματικά», ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες, τα ιστορικά στερεότυπα για τον «άλλο», τις ανάγκες του ψυχρού πολέμου κ.λπ. Τονίζει ωστόσο τη σπουδαιότητα του έργου του Νικόλαου Βλάχου «Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908» που όμως δεν βρήκε συνέχεια στη νέα γενιά των ιστορικών. Περαιτέρω, κατά τον κ. Γούναρη, ζητήματα ταυτοτήτων, αν για παράδειγμα ο πατριαρχικός σήμαινε τον Έλληνα ή ο εξαρχικός τον Βούλγαρο, δεν απασχόλησαν σοβαρά τους έλληνες ιστορικούς.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα χρόνια της αβεβαιότητας του Μεσοπολέμου και το μετεμφυλιακό-αντισλαβικό-αντικομμουνιστικό σύνδρομο υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες για μια νηφάλια προσέγγιση ζητημάτων, άμεσα συνδεδεμένων με την εθνική ακεραιότητα της χώρας. Το ίδιο βέβαια ίσχυε με τις αντίστοιχες αναλογίες, ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, τόσο για τη βουλγαρική ιστοριογραφία όσο και για την ιστοριογραφία των Σκοπίων. Το έργο για παράδειγμα του βούλγαρου ιστορικού Christo Siljanov «Osvoboditelnite borbi na Makedonija», γραμμένο στο Μεσοπόλεμο, είναι υποδεέστερο του έργου του Βλάχου. Αλλά η πάγια ελληνική θέση για τον αμυντικό χαρακτήρα του Μακεδονικού Αγώνα δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί. Το όλο ζήτημα συνίστατο στο γεγονός ότι μετά την εξέγερση του Ήλιντεν η βίαιη προσχώρηση πατριαρχικών σλαβόφωνων χωριών της νότιας ζώνης του ευρύτερου μακεδονικού χώρου στην Εξαρχία αποτελούσε μια άμεση απειλή για τον ελληνισμό. Με την ίδρυση και τη δράση της βουλγαρικής Εξαρχίας, που ήταν στην ουσία ένας βουλγαρικός πολιτικός θεσμός, το σύστημα του Millet είχε χάσει τη σημασία του ως υπερεθνική θρησκευτική κοινότητα και σλαβόφωνοι ή δίγλωσσοι πατριαρχικοί, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου ήταν ισχυρή η ελληνική επιρροή, ταυτίζονταν με την ελληνική εθνική ιδέα. Χαρακτηριστική είναι η εμπιστευτική έκθεση (24.3.1900) του γραμματέα της Εξαρχίας, Α. Σορον, προς τον βούλγαρο πρωθυπουργό Τ. Ιβανčov. Μετά το 1897 ο Σορον είχε διορίσει εμπορικούς πράκτορες στη Βουλγαρία στη Θεσσαλονίκη και γνώριζε κατά συνέπεια τις συνθήκες στο βιλαέτι:

Και άλλες φορές είχα την τιμή να Σας εκθέσω την άσχημη κατάσταση στην οποία βρίσκεται το θρησκευτικό-εκπαιδευτικό έργο και τη μικρή επιτυχία που σημειώσε στους νότιους καζάδες του βιλαετίου της Θεσσαλονίκης. Μεγάλο μέρος του βουλγα-

ρικού πληθυσμού στους καζάδες αυτούς συνεχίζει ακόμα να αναγνωρίζει την πνευματική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, να διδάσκει στα παιδιά του την ελληνική γλώσσα, να τα εκπαιδεύει στο ελληνικό πνεύμα. Αυτός ο βουλγαρικός πληθυσμός, παρόλο που μιλά ακόμα τη μητρική βουλγαρική γλώσσα, έχει ελληνικό φρόνημα και ελληνικές φιλοδοξίες. Σε ένα πιθανό δημοψήφισμα ολοκληρωτός αυτός ο βουλγαρικός πληθυσμός θα χαθεί για τη βουλγαρική υπόθεση, γιατί θα αυτοπροσδιοριστεί ως ελληνικός. Το εκκλησιαστικό-εκπαιδευτικό μας έργο που έδωσε λαμπρά αποτελέσματα στους βόρειους καζάδες του βιλαετίου της Θεσσαλονίκης (Στρώμνιτσα, Νευροκόπι) δεν κατάφερε τίποτα ή σχεδόν τίποτα στους καζάδες αυτούς. Θα αναφέρω μονάχα μερικούς αριθμούς που δείχνουν παραστατικά πόσο λίγα έγιναν και πόσο πολλά επιβάλλεται να γίνουν στους καζάδες αυτούς. Στον καζά των Βοδενών υπάρχουν 57 βουλγαρικά χωριά, από τα οποία μονάχα 14 αναγνωρίζουν τη δικαιοδοσία της Εξαρχίας, έχουν βουλγαρικά αισθήματα και βουλγαρικές επιδιώξεις. 3 χωριά είναι μικτά, εξαρχηκοί και πατριαρχικοί, 40 είναι ακόμα υπό την πνευματική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, έχουν ελληνικά αισθήματα και ελληνικές επιδιώξεις. Στον καζά των Γιαννιτσών υπάρχουν 76 βουλγαρικά χωριά. Από αυτά μονάχα 8 αναγνωρίζουν τη δικαιοδοσία της Εξαρχίας, τα υπόλοιπα 68 βουλγαρικά χωριά είναι πατριαρχικά. Από τα 36 βουλγαρικά χωριά στον καζά της Θεσσαλονίκης μονάχα 4 είναι εξαρχηκά, 4 είναι μικτά —εξαρχηκοί και πατριαρχικοί— και τα υπόλοιπα 28 είναι πατριαρχικά. Στον καζά των Σερρών υπάρχουν 79 βουλγαρικά χωριά. Από αυτά μονάχα 9 αναγνωρίζουν την πνευματική δικαιοδοσία της Εξαρχίας, 2 είναι μικτά —εξαρχηκοί και πατριαρχικοί— και 68 από τα χωριά αυτά συνεχίζουν ακόμα να αναγνωρίζουν την πνευματική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου....

Η αποτυχία του θρησκευτικού-εκπαιδευτικού μας έργου στους καζάδες αυτούς οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι βρίσκονται πάρα πολύ κοντά σε περιοχές που κατοικούνται από Έλληνες και πάντα υφίσταντο την ισχυρή ελληνική επιρροή. Τα μεγάλα εμπορικά και διοικητικά κέντρα εδώ και πολύ καιρό κατοικούνται από Έλληνες ή από εξελληνισμένους βούλγαρους και βλάχους. Αυτά τα κέντρα άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν ισχυρή επίδραση στα περίχωρα του αγροτικού πληθυσμού προς όφελος του ελληνισμού. Μερικά καθαρά βουλγαρικά χωριά που βρίσκονται κοντά στις πόλεις αυτές, υπό την ισχυρή τους επίδραση, έχασαν ήδη τη γλώσσα τους και ούτε λόγος μπορεί πια να γίνεται για βουλγαρισμό σ' αυτά.... Οι Έλληνες κρατούν ακόμα υπό την επιρροή τους μεγάλο μέρος βουλγαρικής γης που έχει μεγάλη σημασία για το μέλλον του βουλγαρικού λαού. Όλες οι περιοχές που κατοικούνται από Βούλγαρους και γειτνιάζουν με το Αιγαίο παραμένουν με ελληνικό φρόνημα και σε μια πιθανή λύση του Μακεδονικού Ζητήματος θα είναι για πάντα χαμένες για τη βουλγαρική υπόθεση....¹.

Οι θέσεις του Σορον είναι πολύ χαρακτηριστικές για το πώς λειτουργούσε η έννοια της εθνικής ταυτότητας στον μακεδονικό χώρο. Δεν απέχουν πολύ και από τις παραδοσιακές θέσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας. Η βίαιη ανατροπή τέτοιων δεδομένων μετά την εξέγερση του Ήλιντεν και η βουλγαρο-τουρκική συνθήκη του 1904 έδωσαν το έναυσμα για τον Μακεδονικό Αγώνα. Άλλωστε και η δημοσίευση εγγράφων του Υπουργείου Εξωτερικών από το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα δεν φαίνεται να κάλυψε τις αδυναμίες της ελληνικής ιστοριογραφίας για τον Μακεδονικό Αγώνα.

1. Βλ. V. Georgiev - St. Trifonov, *Istoriia na Bălgarite 1878-1944 v Dokumenti*, Tom. I 1878-1912, Čast Vtora, Σόφια 1996, σσ. 168-169.

Με το άρθρο του «The War over the Identity and Numbers of Greece's Slav Macedonians» (σσ. 39-57) ο καθηγητής κ. Κολιόπουλος θίγει τα επίμαχα ζητήματα της ταυτότητας και του αριθμού των Σλαβοφώνων. Τονίζει την πολιτισμική όσμωση μεταξύ Ελλήνων και Σλάβων στον μακεδονικό χώρο και κατατάσσει τους σλαβόφωνους είτε σε φιλοβούλγαρους είτε σε γραικομένους. Υπολογίζει τον αριθμό τους σε 250.000 το 1912 στην ελληνική Μακεδονία και σε 120.000 όσους μετανάστευσαν στη Βουλγαρία στη δεκαετία του '20. Τα διάφορα αριθμητικά δεδομένα είναι ωστόσο αντιφατικά και υπάρχει πράγματι ένας πόλεμος στατιστικών. Για την ελληνική ωστόσο εκτίμηση σημασία είχε η διάκριση των σλαβοφώνων σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς. Έτσι, οι ελληνικές πηγές αναφέρονται περίπου σε 77.000 πρώην πατριαρχικούς σλαβόφωνους και σε 86.000 πρώην εξαρχικούς σλαβόφωνους μετά τη λήξη της προθεσμίας της εκούσιας μετανάστευσης στα τέλη του 1924. Καθώς οι πατριαρχικοί θεωρούνταν ως έχοντες ελληνικό φρόνημα, η Ελλάδα αναφερόταν μονάχα στον αριθμό των 80.000 περίπου πρώην εξαρχικών σλαβοφώνων.

Ο κ. Κολιόπουλος επισημαίνει τις δυσκολίες που υπάρχουν για αντικειμενικά δεδομένα σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών από την ελληνική Μακεδονία την περίοδο 1941-1949. Διαφωτιστική είναι ίσως μια έκθεση του γενικού προξενείου της Γιουγκοσλαβίας στη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία 15.7.1951 που ανατρέπει τις θέσεις των ιστορικών των Σκοπίων για μαζικές εκτοπίσεις και γενοκτονία. Σύμφωνα με την έρευνα του προξενείου διακρίνονται γενικά 5 ομάδες μετακινήθεντων ατόμων κατά την περίοδο 1941-1949.

1) 1941-1944. Κυρίως στο Μοναστήρι εγκαταστάθηκαν σλαβόφωνοι από την Καστοριά, Φλώρινα και Έδεσσα ως βουλγαρόφιλοι. Ένα μέρος μετά την αποχώρηση του βουλγαρικού στρατού από τα Σκόπια αναχώρησε για τη Βουλγαρία, ενώ ένας μικρός αριθμός βουλγαρόφιλων οχρανιτών της Δυτικής Μακεδονίας μετά την αποχώρηση των Γερμανών από τη Βόρειο Ελλάδα κατέφυγε μαζί με τους Γερμανούς στα Σκόπια, όπου και εγκαταστάθηκε.

2) Δεύτερη ομάδα σλαβοφώνων εγκαταστάθηκε στα τέλη του 1944. Πρόκειται κυρίως για τα τάγματα Αριδαίας-Έδεσσας και Φλώρινας-Καστοριάς. Στις αρχές του 1945, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, ακολούθησε ένα άλλο κύμα Σλαβοφώνων που υπηρέτουσαν στον ΕΛΑΣ και το ΕΑΜ.

3) Η τρίτη ομάδα σλαβοφώνων ήρθε στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία από τη Βουλγαρία στα τέλη του 1946 και τις αρχές του 1947. Επρόκειτο για σλαβόφωνους της Ανατολικής Μακεδονίας που κατά την περίοδο 1941-43 εγκαταστάθηκαν στη Βουλγαρία. Μετά την ανακήρυξη «μακεδονικού κράτους» και τη βουλγαρο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση εγκαταστάθηκαν στα Σκόπια, εμφανιζόμενοι ως «αγωνιστές για την αυτονομία της Μακεδονίας».

4) Η τέταρτη ομάδα σλαβοφώνων μετέβη στα Σκόπια την περίοδο 1947-48 μετά την ίδρυση του Δημοκρατικού Στρατού «λόγω της τρομοκρατίας του μοναρχοφασισμού», αλλά και για να αποφύγουν τη βίαιη στρατολόγηση στο Δημοκρατικό Στρατό. Ένα μέρος επίσης των σλαβοφώνων κατέφυγε στα Σκόπια από τα μέσα του 1948 μέχρι τις αρχές του 1949, όταν το ΚΚΕ δέχτηκε την απόφαση της ΚΟΜΙΝΦΟΡΜ για το γιουγκοσλαβικό.

5) Η πέμπτη και τελευταία ομάδα κατέφυγε μετά την κατάρρευση του Δημοκρατικού Στρατού.

Ο συνολικός αριθμός των σλαβοφώνων στη συντριπτική πλειοψηφία, αλλά και Ελλήνων, που κατέφυγε στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία την περίοδο 1941-1951

υπολογίζεται σε 28.595 άτομα, συμπεριλαμβανομένων και των 5.000 ατόμων που το 1946 ήρθαν από τη Βουλγαρία. Αναλυτικά από το 1941 μέχρι τις αρχές του 1944 κατέφυγαν στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία 500 άτομα, το 1944 4.000, το 1945 5.000, το 1946 8.000, το 1947 6.000, το 1948 3.000, το 1949 2.000, το 1950 80 άτομα και το 1951 15 άτομα. Περίπου 4.000 εγκατέλειψαν τη Γιουγκοσλαβία και μετέβησαν σε άλλες ανατολικές χώρες, αλλά και σε δυτικές (ένας πολύ μικρός αριθμός). Έτσι, το 1951 στη Γιουγκοσλαβία ζούσαν 24.595 άτομα, προερχόμενα από την ελληνική Μακεδονία. 19.000 ζούσαν στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, σε διάφορες πόλεις, 4.000 στη Σερβία (κυρίως στο Gakovo-Krusevlje), και 1.595 σε άλλες Δημοκρατίες της Γιουγκοσλαβίας².

Στο άρθρο του «The Politics of Integration and Assimilation vis-a-vis the Slavo-Macedonian Minority of Inter-War Greece: From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression» (σσ. 59-78) ο Philip Carabot αναφέρεται στη διαδικασία ένταξης και αφομοίωσης της «σλαβομακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα. Ο όρος βέβαια «σλαβομακεδονική μειονότητα» στον Μεσοπόλεμο είναι όχι μονάχα προβληματικός, αλλά και άτοπος. Πρόκειται προφανώς για βουλγαρίζοντες Σλαβόφωνους, την ύπαρξη των οποίων η Ελλάδα δεν αρνήθηκε. Η Ελλάδα ακολούθησε πολιτική ήπιας αφομοίωσης στη δεκαετία του '20, όταν η εθνολογική σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας είχε μεταβληθεί συντριπτικά προς όφελος του ελληνικού στοιχείου. Ο Carabot αναφέρεται στους φόβους διαφόρων ελληνικών παραγόντων που δρώντας υπό το αντισλαβικό σύμπλεγμα του παρελθόντος έβλεπαν τους σλαβόφωνους ως απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας. Η απειλή ωστόσο δεν προερχόταν από τους Σλαβόφωνους, αλλά από εξωγενείς παράγοντες. Αλλά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 υπαρκτός κίνδυνος δεν υπήρξε. Ούτε η VMRO είχε αναπτύξει ένοπλη δράση στην ελληνική Μακεδονία ούτε οι βουλγαρίζοντες σλαβόφωνοι δημιουργούσαν προβλήματα στο ελληνικό κράτος. Ακόμα και «η Ανεξάρτητη Μακεδονία» των Κομμουνιστών παρέμεινε μια θεωρητική διακήρυξη. Στη συνέχεια ο Carabot αναφέρεται στον βίαιο εξελληνισμό της μεταξιακής περιόδου (απαγόρευση της ομιλίας των σλαβικών διαλέκτων, νυχτερινά σχολεία, ύψωση της ελληνικής σημαίας κ.λπ.). Αλλά δεν εξηγεί επαρκώς τους λόγους της εφαρμογής μια τέτοιας πολιτικής. Η άνοδος του Χίτλερ και οι ανακατατάξεις στην Ευρώπη, η εξασθένιση του βαλκανικού συμφώνου του 1934, η βουλγαρο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση του Ιανουαρίου του 1937 σε ανθελληνική βάση, το σύμφωνο Μεταξά-Κιοσεϊβάνοφ του Ιουλίου του 1938 για τον επαναξοπλισμό της Βουλγαρίας, η θέση της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την ύπαρξη μακεδονικού έθνους και η δράση του ΚΚΕ προς την κατεύθυνση αυτή στην ελληνική Μακεδονία αποτελούσαν νέα δεδομένα που σε μια περίοδο ρευστότητας απειλούσαν την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη συνοχή του έθνους. Ο τρόπος που εφαρμόστηκε η πολιτική αυτή, που δεν είχε ισχύ μονάχα στους Σλαβόφωνους, ήταν απυρολόγητος. Αλλά η πολιτική αυτή ήταν ίσως επιβεβλημένη από τις συγκυρίες και ενταγμένη στην ιδεολογία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου για τον «Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό».

Στο άρθρο του για την ιστορία της τέχνης «The Rise and Fall of the Macedonian School of the Byzantine Art (1910-1962)» ο Anthony Bryer αναφέρεται στην πολιτικοποίηση του όρου «μακεδονική σχολή» στον 20ό αιώνα, ενός όρου που χρησιμοποιή-

2. Βλ. SMIR, PA, Grčka, 1951, f-30, d-21, 410429, Γενικό Προξενείο της Ομόσπονδης Λαϊκής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αρ. Εγγρ. 47, Θεσσαλονίκη 15.7.1951.

ήθηκε για ορισμένες τάσεις της ζωγραφικής στην ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.

Το δεύτερο μέρος του τόμου περιέχει τις εισηγήσεις των κοινωνικών ανθρωπολόγων που στηρίζονται σε έρευνα πεδίου. Η Αναστασία Καρακασίδου στο άρθρο της «Women of the Family, Women of the Nation: National Enculturation among Slav-speakers in North-west Greece» (σσ. 91-109) θίγει τη διαδικασία «απώλειας» της πολιτισμικής ταυτότητας των Σλαβοφώνων (acculturation) και απόκτησης μιας ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας (enculturation). Αυτό επιτεύχθηκε κυρίως με την εκπαίδευση, τη διάσπαση της *zadruga*, τους μικτούς γάμους, τη χρηματική οικονομία κ.λπ. Ωστόσο, εδώ πρόκειται όχι για μια υψηλή λόγια κουλτούρα με παράδοση, αλλά κυρίως για μια προφορική παράδοση, για φολκλόρ, μοιρολόγια, για τοπικές ιδιαιτερότητες αγροτικών κοινωνιών. Από τα πολιτισμικά αυτά στοιχεία δεν μπορεί βέβαια να συγκροτηθεί μια εθνική ταυτότητα. Οι ομάδες αυτές έτσι εύκολα αφομοιώνονται από άλλες ισχυρότερες ομάδες, διατηρώντας όμως κάποια ανάμνηση των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών, που σήμερα ελεύθερα μπορούν να καλλιεργούν, αλλά με την προϊούσα αστικοποίηση αγροτικών περιοχών τείνουν να εξαλειφθούν.

Τους ίδιους παράγοντες (εκπαίδευση, στράτευση, μικτοί γάμοι, χρηματική οικονομία, εμπορικές ανταλλαγές κ.λπ.) για τη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας από ντόπιους και πρόσφυγες επισημαίνει και ο κ. Γεώργιος Αγγελόπουλος στο άρθρο του «From Bulgarevo to Nea Krasia, from “Two Settlements” to “One Village”: Community Formation, Collective Identities and the Role of the Individual» (σσ. 133-151).

Στη διαδικασία της εύκολης σχετικά ένταξης των Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία αναφέρεται το άρθρο της κ. Βουτυρά «Population Transfers and Resettlement Policies in Inter-war Europe: The Case of Asia Minor Refugees in Macedonia from an International and National Perspective» (σσ. 111-131) συγκρίνοντας την περίπτωση των ελλήνων προσφύγων με αυτή των Λευκορώσων οι οποίοι θεωρώντας ότι ήταν εξόριστοι και επιθυμώντας τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητά τους αντιστέκονταν στην αφομοίωση.

Στο άρθρο του «Idioms of Belonging: Polyglot Articulation of Local Identity in a Greek Macedonian Town» (σσ. 153-171) ο Jane K. Cowan καταλήγει στο αυθαίρετο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι του Σοχού, κατά τα άλλα φανατικοί Έλληνες, διατήρησαν γλωσσικά κατάλοιπα (βουλγαρικά, τουρκικά) ως αντίδραση στο μονοπώλιο του ελληνικού κράτους να επιβάλει το δικό του ορισμό περί ελληνικότητας.

Το τρίτο μέρος του τόμου περιέχει τις ανακινώσεις των λογοτεχνών. Στη συνεισφορά της λογοτεχνικής σχολής της Θεσσαλονίκης αναφέρεται ο Peter Mackridge στο άρθρο του «Cultivating New Lands: The Consolidation of Territorial Gains in Greek Macedonia through Literature 1912-1940» (σσ. 176-186). Αναλύοντας το έργο του Πεντζίκη «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση» - *Ressurrecting Greek Macedonian Culture: Pentzikis the Daed Man and the Resurrection*» (σσ. 187-197), η Ελένη Γιαννακάκη σκιαγραφεί τη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου με την πολυπολιτισμικότητα και την ετερότητα και θέτει επί τάπητος το ζήτημα της επιστροφής στις ρίζες της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής παράδοσης. Στο περιοδικό της Σχολής της Θεσσαλονίκης *Μακεδονικές Ημέρες* αναφέρεται η Αγλαΐα Κεχαγιά-Λυπουρλή στο άρθρο της «Greeting a Literary Tradition in Salonica: The Magazine *Makedonikes Imeres* and Alkiviadis Yannopoulos» (σσ. 199-207) σχολιάζοντας κυρίως το έργο του Αλκιβιάδη Γιαννόπουλου.

Στο έργο του Μόδη αναφέρεται ο καθηγητής Ξενοφών Κοκόλης «Ethnic, National and Cultural Identity in the Prosewriting of Georgios Modis» (σσ. 209-216) τονίζοντας ότι

ο Μόδης έγραψε για τον Μακεδονικό Αγώνα, χωρίς όμως να κάνει προπαγάνδα, σκιαγραφώντας την εικόνα του άλλου με όρους ανάλογους με αυτούς που παρουσιάζονται οι Έλληνες και μη αρνούμενος τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Μακεδονίας.

Την εικόνα των Εβραίων στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης εξετάζει η Φ. Αμπατζόγλου στο άρθρο της «The Image of the Jew in the Literature of Salonica» (σσ. 217-224) υποστηρίζοντας την άποψη ότι οι Εβραίοι αντιμετωπίζονται με τα γνωστά στερεότυπα.

Ως επίμετρο μπορεί να χαρακτηριστεί το άρθρο του καθηγητή Θάνου Βερέμη «The revival of the “Macedonian Question”, 1991-1995» (σσ. 227-234) για τις περιπέτειες της ελληνικής πολιτικής σχετικά με την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων στις σχέσεις Ελλάδας-FYROM.

Στον τόμο τίθενται πολλά ζητήματα. Ωστόσο, θα ανέμενε κανείς μια συντονισμένη έρευνα ιστορικών και κοινωνικών ανθρωπολόγων με αξιοποίηση και αξιολόγηση κυρίως πρωτογενών πηγών και δευτερευόντως προφορικών συνεντεύξεων για τη διαδικασία της διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας στην ελληνική Μακεδονία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΦΕΤΑΣ

Ι. Δ. Ψαρᾶς, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 230.

Ο κ. Ι. Ψαρᾶς είναι αναπληρωτής καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και γνωστός έρευνητής θεμάτων αναφερομένων στη βενετοκρατία και τουρκοκρατία στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων *Από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία, Ιστορία της οίκογενείας Νιννη (17ος-20ός αι.)*. Συμβολή στη μελέτη του παροικιακού Έλληνισμού, Θεσσαλονίκη 1997, που είναι μάλιστα μία εκ των εκδόσεων της Ε.Μ.Σ. Βεβαίως ο συγγρ. είναι παλαιός και έμπειρος έρευνητής και αυτή την έμπειρία του κατέθεσε σέ ένα πολύ χρήσιμο γιά φοιτητές, έρευνητές και φιλόστοργες έργο. Τό έξωφυλλο του βιβλίου κοσμεί αναπαράσταση μέ τή σημαία του Ρήγα Βελεστινλή, τήν όποία είχε ό ίδιος σχεδιάσει και ένετόπισε ό μακαρίτης Λέανδρος Βρανούσης σέ χειρόγραφο τής Ρουμανικής Ακαδημίας Έπιστημών· τό σχέδιο αυτό του Ρήγα δημοσίευσε ό Βρανούσης στό Δελτίο Έραλδικής και Γενεαλογικής Έταιρείας τής Ελλάδος 8 (1992) 347-388. Μέ βάση τό σχέδιο του Βρανούση, ό κ. Ψαρᾶς φιλοτιμήθηκε νά αναπαραστήσει πώς θά ήταν ή σημαία του Ρήγα. Οί τρεις όριζόντιες λωρίδες μέ τά αντίστοιχα χρώματα κόκκινο, λευκό και μαύρο, από πάνω πρός τά κάτω, συμβόλιζαν: τό κόκκινο τήν πορφύρα των βυζαντινών αυτοκρατόρων ή τό αίμα που χύνεται στους αγώνες γιά τήν έλευθερία, τό λευκό τήν άγνότητα των προθέσεων στην, άκόμη, κυοφορούμενη, τότε, επανάσταση όλων των λαών τής χερσονήσου του Αΐμου και τό μαύρο τήν άπελπισία τής τουρκικής σκλαβιάς καθώς και τήν άπόφαση των επαναστατών νά πεθάνουν γιά τήν πατρίδα. Άνάλογη σημαία, μέ αντίστροφη τοποθέτηση των ίδιων χρωμάτων, ύψωσε και ό Άλέξανδρος Ύψηλάντης στό Ίάσιο τής Μολδοβλαχίας. Άναπαράσταση τής σημαίας του Ύψηλάντη ύπάρχει στό έξωφυλλο του βιβλίου των G. Arş και C. Svolopoulos (έκδ.), *Alexandre Ypsilanti, Correspondance inédite, 1816-1828*, Thessaloniki 1999.

Όσο γιά τό βιβλίό του κ. Ψαρᾶ, αυτό μετά τά Προλεγόμενα, περιέχει μία σειρά ενδιαφερόντων κεφαλαίων γιά τή θεωρία τής Ιστορίας, και τή Μεθοδολογία τής,

ὅπως: Τί εἶναι Ἱστορία, Τό ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, Ἡ χρησιμότητα τῆς Ἱστορίας, Ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία, Ὅροι-θέσεις-ρήσεις γιά ἐπεξεργασία, Προβλήματα τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας καί φάσεις τῆς ἐργασίας τοῦ ἱστορικοῦ, Στοιχειώδη βοηθήματα «ἐργαλεῖα» τοῦ ἐρευνητῆ, Βοηθητικά ἔργα (Reference books), Γενικές βιβλιογραφίες, Συλλογές πηγῶν, Εἰδικές βιβλιογραφικές ἐργασίες, Ἀνέκδοτες πηγές καί προσπέλασή τους, Ἀρχεῖα καί ἀρχειονομία, Ἑλληνικά ἀρχεῖα, Εὐρωπαϊκά ἀρχεῖα, Ἄλλα ἀρχεῖα, Βοηθητικές τῆς Ἱστορίας ἐπιστῆμες, Εἰδικοί προβληματισμοί καί ἀσκήσεις: ἀναζήτηση, εὕρεση, ἀνάγνωση, χρονολόγηση, ἐκτίμηση καί σχολιασμός ἱστορικῶν ἐγγράφων.

Ὁ κ. Ψαράς, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐξετάζει τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἀττικῆς, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καί τοῦ Ἰονίου, τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Κρήτης, τῆς Μακεδονίας κ.λπ. Σεχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ μακεδονικά ἀρχεῖα, ὅπως τό Ἱστορικό τῆς Βέροιας, τῆς Ἑδεσσας, τὰ ἀρχεῖα τῆς Θεσσαλονίκης (Ἱστορικό Ἀρχεῖο Μακεδονίας, Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως, Ἀρχεῖο Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἰδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ἱστορικό Ἀρχεῖο τοῦ Σπουδαστηρίου Νεότερης Ἱστορίας στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ., Ἀρχεῖο τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ καί Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στή Νομική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ., Ἀρχεῖο τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στήν Πολυτεχνική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ., Ἀρχεῖο τοῦ Λαογραφικοῦ καί Ἐθνολογικοῦ Μουσείου Μακεδονίας, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Προσφυγικοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Δήμου Καλαμαριάς, Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, Ἀρχεῖο τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, κ.λπ.). Ἀρχεῖακές μονάδες μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, μολονότι μικρές, εὐρίσκονται στήν Καβάλα, τήν Κατερίνη, τήν Κοζάνη, τό Λέχοβο, τή Νέα Ζίχνη, τίς Σέρρες.

Στά ἰδιωτικά ἀρχεῖα ὁ συγγρ. ἀναλῆει ὡς παράδειγμα τὰ περιεχόμενα τοῦ σπουδαίου ἀρχείου τοῦ Π. Α. Ζάννα, στά ἐκκλησιαστικά: τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Πάτμο, τῆς μονῆς Ἀγίας Λαύρας στά Καλάβρυτα, τοῦ Ἀγίου Ὁρους καί τῶν Μετεώρων, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στήν Κωνσταντινούπολη κ.ἄ. Ἀπό τὰ εὐρωπαϊκά ἀρχεῖα ἐνδιαφέρον, γιά τόν Νέο Ἑλληνισμό, παρουσιάζουν τῆς Ἰταλίας (Βενετία, Βατικανό, Ρώμη, Πάδοβα, Τεργέστη κ.ἄ.), τῆς Ἰσπανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Πολωνίας, τῆς Αὐστρίας κ.ἄ. Ἀναλόγου ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ ἀρχεῖα τῶν Η.Π.Α., τῆς Μάλτας, τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, τοῦ Ο.Η.Ε. καί ὅπωςδήποτε τὰ ἀπροσπέλαστα, ὡς σήμερα, γιά πολλούς λόγους, ὀθωμανικά ἀρχεῖα.

Σημαντικές εἶναι οἱ πληροφορίες πού παρέχει ὁ κ. Ἱ. Ψαράς γιά τίς βοηθητικές ἐπιστῆμες (Παλαιογραφία, Διπλωματική, Ἑραλδική, Γενεαλογία, Ἱστορική Γεωγραφία). Στό κεφάλαιο τῶν εἰδικῶν προβληματισμῶν καί ἀσκήσεων ἐξετάζονται ἡ ἑλληνική καί λατινική ἀρίθμηση, συστήματα χρονολογήσεως, οἱ ἀττικοί μῆνες μέ ἀντιστοιχίες γιά τίς ἐπόμενες περιόδους, ὡς σήμερα, τό ἔτος ἀπό κτίσεως κόσμου, ἡ ἰνδικτιῶν (μέ πίνακες), οἱ ἐνθυμήσεις, τὰ πασχάλια, οἱ μικρογραφίες, τὰ ἡμερολόγια (ἰουλιανό, γρηγοριανό, γαλλικό ἐπαναστατικό, διηνεκές (μέ πίνακες), ἡ κρυπτογραφία. Ἀπό τήν ἄλλη, φωτογραφίες ἱστορικῶν ἐγγράφων καλοῦν τόν ἀναγνώστη νά ἀσκηθεῖ παλαιογραφικά. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια, ἐνημερωμένη καί ἐξειδικευμένη.

Ὁ συγγρ. παρουσιάζει τίς ἀπόψεις μέ ἀπλό καί κατανοητό τρόπο, ἀλλά καί μέ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον, ἀκόμη καί γιά πράγματα πού εἶναι τεχνικῆς φύσεως (ὅπως οἱ χρονολογήσεις καί τὰ ἡμερολόγια). Τά ἐπιχειρήματα τοῦ συγγρ. πείθουν μέ τήν εἰλικρίνεια καί τήν ἀντικειμενικότητά τους. Ἀπό τήν ἄλλη, θά μπορούσε νά εἶναι πιό ἀναλυτικός παρέχοντας τή βιβλιογραφική ἐνημέρωση γιά ὀρισμένα, κατά τήν ἀποψή μας, ἐπαρχιακά ἀρχεῖα πού καί ἄγνωστα εἶναι στοὺς πολλούς, ἀλλά, ὅπωςδήποτε χρη-

σιμα για τούς ενδιαφερομένους να τή χρησιμοποιήσουν. Τέλος, τό βιβλίο τοῦ κ. Ἰ. Φαρά εἶναι ἓνα πολὺ καλὸ βιβλίο, ποὺ διαβάζεται μέ ενδιαφέρον, ἀλλὰ καί πολλαπλῶς χρήσιμο γιά τόν μελετητὴ τῆς Ἱστορίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἡ Ὄθωμανική Διοίκηση καί ἡ Ἐκπαίδευση τοῦ Γένους*, Κείμενα - Πηγές 1830-1914, σειρὰ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης - ἐκδ. οἶκος Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 825.

Σκοπὸς τῆς πολυσέλιδης αὐτῆς μελέτης τῆς συναδέλφου κ. Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου εἶναι: α. νά κωδικοποιήσει γνωστές καί ἀπρόσιτες πηγές γιά τόν ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς ἐκπαιδευτικοῦ κέντρου ὄλων τῶν Ὁρθοδόξων· β. τόν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα του ἐν μέσῳ τῶν ἐθνικισμῶν τοῦ 19ου αἰ. καί τῶν τάσεων τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας νά ἀφαιρέσει τὴν ἐθναρχικὴ φυσιογνωμία του· γ. νά ἀναδείξει τὴ λειτουργία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ του σέ ὅλο τὸ γεωγραφικὸ φάσμα ποὺ κάλυπτε ἡ πνευματικὴ του ἐξουσία· δ. νά παρουσιάσει τόν συντονιστικὸ του ρόλο στὴ δράση τῶν κατὰ τόπους μητροπόλεων, κοινοτήτων καί φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων· ε. νά ἐξετάσει τὴν ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς διδασκάλους, τὰ σχολικὰ προγράμματα, τὰ σχολικὰ βιβλία κ.λπ.

Ἡ μελέτη, ἡ καλύτερα συλλογὴ, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ἡ συγγρ., χωρίζεται σέ δύο μέρη: τὸ πρῶτο εἶναι τὰ κείμενα μέ τὸ νομοθετικὸ, θεσμικὸ, διοικητικὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης· τὸ δεύτερο εἶναι ἡ ὁργάνωση καί ἡ λειτουργία τῶν σχολείων. Ἡ χρονικὴ περιοχὴ ποὺ καλύπτει ἡ μελέτη, 1830-1914, δεικνύει τὸ μὲν 1830 τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ δέ 1914 τὴν ἀπαρχὴ τῆς νέας πραγματικότητος ποὺ ἐμφανίζεται μέ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καί τόν Α΄ Μεγάλον Πόλεμον καί τὴ συνακόλουθη παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου στίς ἀπελευθερωθεῖσες περιοχές. Ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου ἀπήτησε κόπο καί χρόνον πολὺ, ἐφ' ὅσον τὰ κείμενα ἐντοπίσθηκαν σέ ἓνα πλῆθος ἀρμοδίων πηγῶν ποὺ ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καί αὐτῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Περιοδικές ἐκδόσεις καί αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καί ἄλλες συναφεῖς ἐκδόσεις φορέων καί προσώπων ἀποτελέσαν τίς πηγές, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίσθηκε ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου ὅπως: ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιθεώρηση* (1873-1884), ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (1880-1914), τὸ περιοδικὸ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου* (1872-1914), τὰ νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Δ. Νικολαΐδου, *Ὄθωμανικοὶ Κώδικες* (Κ/πολις 1890), *Οἱ κανονισμοὶ τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους*, ἐπιμ. Χ. Κ. Παπαστάθης (Θεσσαλονίκη 1984), οἱ τόμοι ποὺ ἀφοροῦν τὸ προνομιακὸ ζήτημα, *Τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων* (Κ/πολις 1884) καί *Ἐγγραφα μεταξὺ Ὑψηλῆς Πύλης καί Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀφορῶντα εἰς τὴν λύσιν τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων τοῦ τε προνομιακοῦ καί τοῦ βουλγαρικοῦ* (Τερζέστη 1891), ἡ *Συλλογὴ Πατριαρχικῶν καί τῶν Συνδικῶν Ἐγκυκλίων, Πατριαρχικῶν Ἀποδείξεων καί Ἐγκυκλίων τῆς Μ. Πρωτοσυγκελλίας*, ὑπὸ Ἰ. Σταυρίδου (Κ/πολις 1900), ὁ τόμος τῶν *Ἐγκυκλίων τῆς Μ. Πρωτοσυγκελλίας* (1896-1914) ποὺ σώζεται στὴν Πατριαρχικὴ βιβλιοθήκην χωρὶς τίτλον καί τέλος τὰ χειρόγραφα Πρακτικά τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἡ κ. Ζιώγου θεωρεῖ ὡς βασικότερους σταθμούς γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικά θέματα τούς ἑξῆς: α. τὴ σύσταση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Πνευματικῆς Ἐπιτροπῆς τὸ 1836· β. τὸν κανονισμό τῶν ἀλληλοδιδασκικῶν καὶ ἑλληνικῶν σχολείων τὸ 1846· τὸν «διοργανισμό» τῶν Παρθεναγωγείων τὸ 1851. Ἀπὸ τίς νέες ρυθμίσεις πού εἰσάγονται, μέσω τῶν ὁργανισμῶν αὐτῶν, ἀναδεικνύεται ὁ κυρίαρχος ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ καθολικὴ ἰσχὺς τῶν κανονισμῶν λειτουργίας τῶν σχολείων καὶ ἡ ὁμοιομορφία τοῦ συστήματος τῆς ἐκπαιδύσεως, ὁ ἔλεγχος τῶν διδασκικῶν βιβλίων, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν δυτικῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ καὶ ὁ σταδιακῶς ἀνερχόμενος ρόλος τῶν λαϊκῶν, μέσω τῶν συντεχνιῶν, τῶν ὁποίων ἡ παρέμβαση στὰ ἐκπαιδευτικά προβλήματα ἀναγνωρίζεται, πλέον ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, καὶ τέλος, ἡ παράλληλη δομὴ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῶν ἀλυτρώτων περιοχῶν μέ τίς ἐκπαιδευτικὲς καὶ νομοθετικὲς ρυθμίσεις τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀξιοσημείωτος εἶναι, ὅπωςδήποτε, ὁ ρόλος τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, ἡ ὁποία θεωρεῖται πρότυπο γιὰ τίς ἐπιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ', ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ ὄχι μόνον στὶς ἐκκλησιαστικοπολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ταραγμένης ἐποχῆς τού, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐκπαιδευτικὲς διαδικασίες πού σημειώνονται κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο 1878-1914.

Στὸ πρῶτο μέρος, Νομοθετικὸ καὶ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης, διοίκηση καὶ ἐποπτεία τῶν σχολείων, περιέχονται τέσσερις πατριαρχικοὶ ἐγκύκλιοι: 1. *Εἰδοποίησις περὶ συστάσεως ἐπιτροπῆς ἐκκλησιαστικῆς τε καὶ πνευματικῆς* (1836), ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν βιβλίων, τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, τῶν διδασκάλων κλπ. μέ σκοπὸ τὴν ἀναχαίτιση τῶν ξένων προπαγανδῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ὁρθοδοξίας, 2. *Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν Γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἀνθίμου* (1845) πού ἀναφέρεται στὸν κανονισμό τῶν ἀλληλοδιδασκικῶν καὶ ἑλληνικῶν σχολείων ἀπὸ τὰ ἐτεροδόξα σχολεῖα, ἀπὸ τὴ χρῆση μὴ ἐγκεκριμένων βιβλίων ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο κ.λπ. 3. *Ἡ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ τοῦ 1851* πού ἀφορᾷ στὰ Ἑλληνικά Παρθεναγωγεῖα.

Ἀκολουθεῖ τὸ Δεύτερο Κεφάλαιο Μεταρρυθμίσεις καὶ Γενικοὶ Κανονισμοὶ - Ὁθωμανικὸν Σύνταγμα (1856-1876), ὅπου περιλαμβάνονται: 1. Τὸ ὑψηλὸν φιρμάνιον περὶ Μεταρρυθμίσεων (1856) πού ἀπευθύνεται στὸν Πρωθυπουργό τῆς Ὑψηλῆς Πύλης —τὸ λεγόμενον Χαττ-ι Χουμαγιούν στὴν ἑλληνικὴ μετάφρασή του, ὅπου προσδιορίζονται οἱ ἀρμοδιότητες, μεταξύ τῶν ἄλλων, καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, χωρὶς, πάντως, αὐτὸ νὰ ὀνοματίζεται. 2. Οἱ Γενικοὶ Κανονισμοὶ (ὡς συνέχεια τοῦ Χαττ-ι Χουμαγιούν) Περὶ διευθετήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν πραγμάτων τῶν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον διατελούντων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, ὅπου δίδονται ὁδηγίες γιὰ τὴ συγκρότηση προσωρινῶν συμβουλίων καὶ ὅπου ἡ συγγρ. προσθέτει ποικίλους κανονισμοὺς πού ἀφοροῦν στὸν σχηματισμὸ τῆς συνόδου τῶν μητροπολιτῶν, τοῦ Διαρκοῦς Μικτοῦ Συμβουλίου (1863), τὸ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα γιὰ τίς ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις (1875), τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ὁθωμανικοῦ Συντάγματος περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου τῶν Ὁθωμανῶν (1876) ἄρθρα 8-19. Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὶς Ἐκκλησιαστικὲς Ἐκπαιδευτικὲς Ἐπιτροπές· παρουσιάζονται ἐδῶ οἱ κανονισμοὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Κεντρικῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος (1867), τῆς Κεντρικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς (1868), τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου (1871), τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς (1873 καὶ 1893), τῆς Ἀδελφότητος «Ἀγαπάτε Ἀλλήλους» κ.λπ. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὸ προνομιακὸ ζήτημα καὶ στὶς

τρεις φάσεις του (α. 1883-1884· β. 1890-1891 και γ. 1908-1910), όπου η δραματική αλληλογραφία του θρόνου με την Ύψηλή Πύλη για τη ρύθμιση του προνομαχικού ζητήματος, κατά το οποίο η Ὁθωμανική Αυτοκρατορία επέδωκε νά ἄρει τὰ παλαιὰ προνόμια τοῦ Γένους με σκοπό τόν ἐκτουρκισμό τῶν Ἑλλήνων καί ἐπὶ τῶν ὁποίων προνομίων οἱ Ἕλληνες (Ρωμηοί) στηρίχθηκαν κατά τή μακρά περίοδο τῆς αἰχμαλωσίας τους.

Τό Δεύτερο Μέρος τοῦ βιβλίου ἀφορᾷ σέ θέματα ὁργάνωσης καί λειτουργίας τῶν σχολείων καί κυρίως στίς Γενικές Ρυθμίσεις: Πατριαρχικοί ἐγκύκλιοι καί ἄλλα ἐπίσημα ἔγγραφα. Τό πρῶτο κεφάλαιο περιέχει τρία ὑποκεφάλαια ἦτοι: 1. Περί ἀναγορεύσεως καί ἐπισκευῆς εὐαγῶν καθιδρυμάτων, 2. Περί ἀδειῶν λειτουργίας σχολῶν καί περὶ στατιστικῶν σχολικῶν πληροφοριῶν καί 3. Περί σχολικῶν προγραμμάτων, βιβλίων καί διδασκόντων (ὅπου ὁ λόγος γιά ἄδεια ἰδρύσεως σχολείων, εὐαγῶν ἰδρυμάτων, κλεψιπτῶν βιβλίων, ἔγκειρμένων βιβλίων, σχολικῶν βιβλίων διδασκαλίας ὀθωμανικῆς γλώσσας, διορισμοῦ καί παύσεως διδασκάλων).

Τό δεύτερο κεφάλαιο ἀναφέρεται στίς Ἐγκυκλίους τῆς Μεγάλης Πρωτοσυγγελίας, στίς σχολές τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως (1891-1914) καί ὅπου περιέχονται τὰ σχετικά μέ τίς σχολικές ἐφορίες, τὰ προγράμματα μαθημάτων, τὰ σχολικά βιβλία, τό γλωσσικό ζήτημα, ὁ τρόπος διαξαγωγῆς τῶν ἐξετάσεων (προφορικές - γραπτές), τὰ σχολικά προγράμματα, τὰ δικαιολογητικά τῶν διδασκάλων, τὰ καθήκοντα τῶν σχολικῶν ἐφοριῶν καί τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, οἱ κανονισμοί τῶν σχολῶν, οἱ μισθοί τῶν διδασκάλων κ.λπ.

Τό τρίτο κεφάλαιο Γενικοὶ Κανονισμοὶ λειτουργίας τῶν σχολῶν καί ἀναλυτικὰ προγράμματα μαθημάτων (1846-1890), ὅπου περιλαμβάνονται κανονισμοὶ τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν καί ἑλληνικῶν σχολείων, παρθεναγωγείων, ἀλλὰ καί ἔγγραφα ἀφορῶντα στή Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ Γένους, τῇ Δημόσια Ἐκπαίδευσιν (1863), τὰ πρότυπα δημοτικά σχολεῖα στήν Ἠπειρο καί τῇ Θράκῃ, τό ὁμοίομορφο πρόγραμμα δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως (1857-1877), τό Πρότυπον Διδασκαλεῖον Θεσσαλονίκης (1879) κ.λπ. Στό ἴδιο κεφάλαιο περιέχονται πολλές εἰδήσεις γιά τὰ ἀλληλοδιδασκτικά σχολεῖα, τὰ μαθήματα (κλασσικά καί πατερικά κείμενα), τὰ καθήκοντα μαθητῶν, διδασκάλων, ἐπιτρόπων, βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων, τῇ βιβλιοθήκῃ, τῇ διεύθυνσιν καί τὴν ἐφορίᾳ τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, τὰ μαθήματα στά Ζαρίφεια Ἐκπαιδευτήρια τῆς Ἠπείρου καί τῆς Θράκης, τό πρόγραμμα μαθημάτων τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους καί τοῦ Διδασκαλεῖου Θεσσαλονίκης κ.ἄ.

Τό τέταρτο κεφάλαιο ἀφορᾷ στήν περίοδο 1891-1914 καί φέρει τόν τίτλο Εἰδικοί Κανονισμοὶ λειτουργίας τῶν σχολῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἀναφέρεται σέ ἀναλυτικὰ προγράμματα, ἑκπαιδευτικούς καί σχολικά προγράμματα ἀστικῶν σχολῶν, ἀρρένων καί θηλέων (1897, 1907, 1912), στή διαβάθμιση τοῦ διδασκαλικοῦ προσωπικοῦ (1908), στόν Διδασκαλικό Σύνδεσμο Κωνσταντινουπόλεως (1906), στή σύνταξιν τῶν καθηγητῶν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1902).

Τό ἔργο τῆς κ. Σιδηροῦλας Ζιώγου-Καραστεργίου κλείνει μέ βιβλιογραφικό κατάλογο πηγῶν, μερικῆς ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρθηκαν στήν ἀρχὴ τῆς παρούσης, καθὼς καί μέ ἓνα χρονολογικὸν κατάλογο καί προέλευση πηγῶν.

Τελικῶς τό βιβλίον αὐτό τῆς ἐκλεκτῆς συναδέλφου συνιστᾷ μία πολύτιμη κωδικοποίηση τῶν πηγῶν, ὅπου ἀποτυπώνεται ὁ ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς τοῦ κυρίου καί μόνον φορέως πέριξ τοῦ ὁποίου κινήθηκε καί ἡ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία ἀπὸ τό 1453 ὡς τό 1914. Βεβαίως ἐδῶ ἐξετάζεται ἡ κρίσιμη περίοδος 1830-1914 καί ἀξιοποιοῦνται ὅλες οἱ διαθέσιμες πηγές: Πατριαρχικῆς Ἐγκύκλιοι, Μεταρ-

ρυθμίσεις, Γενικοί κανονισμοί, 'Οθωμανικό Σύνταγμα, 'Εκπαιδευτικές 'Επιτροπές, προνομιακό ζήτημα, Ειδικές ρυθμίσεις, προγράμματα μαθημάτων, ειδικοί κανονισμοί λειτουργίας τών σχολών. Μέ ένα λόγο τό βιβλίό τής κ. Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου αποτελεί, πλέον, τή βάση γιά τήν έρευνα καί μελέτη τής ιστορίας τής νεοελληνικής παιδείας, αλλά μαζί καί αδιάφυστη μάρτυρα τής προσφοράς του πνευματικού ήγέτη τών ύποδούλων Ρωμηών, του Οίκουμενικού Πατριαρχείου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Χρήστος Δ. Καρδαράς, *Τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο καί ό 'Αλύτρωτος 'Ελληνισμός τής Μακεδονίας, Θράκης, 'Ηπείρου*, έκδ. 'Επικαιρότητα, 'Αθήνα 1996, σσ. 421.

Τό βιβλίό αυτό του κ. Χρ. Δ. Καρδαρά αναφέρεται, όπως καί ό τίτλος του δηλώνει, στην πολιτική πού ήσχησε τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο έναντι του αλύτρωτου 'Ελληνισμού, ιδιαίτερος μετά τό Συνέδριο του Βερολίνου (1878) καί πού συνδέεται μέ τήν ταυτόχρονη άνοδο στον Οίκουμενικό Θρόνο του 'Ιωακείμ Γ', του από Θεσσαλονίκης, ό όποιος ήταν ό πλέον γνήσιος έκφραστής τής οίκουμενικής ιδεολογίας, τήν όποία έφηρμοσε έν μέσω τής θυέλλης του έθνοφυλετισμού στά Βαλκάνια, αλλά καί τής διαφοροποίησης καί αντιθέσεως τών κυβερνήσεων τής 'Ελλάδος έναντι τής ιδεολογίας αυτής. Τό βιβλίό αυτό ασχολείται ιδιαίτερος μέ τά δραματικά γεγονότα τής α' πατριαρχίας του 'Ιωακείμ Γ' (1878-1884) καί τούτο διότι, παρά τίς ρυθμίσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου, πολλοί πληθυσμοί ('Ελληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι) έξακολουθούσαν νά παραμένουν υπό όθωμανική κυριαρχία. 'Η έποχή αυτή, ως έλέχθη, χαρακτηρίζεται καί από τήν έντονη αντιπαράθεση τών δύο έθνικών κέντρων: τής Κωνσταντινουπόλεως καί τών 'Αθηνών. 'Η 'Αθήνα έπεδίωκε επέκταση τών συνόρων του μικρού έλλαδικού βασιλείου ως εκείνες τίς περιοχές πού υπερετερούσε τό έλληνικό στοιχείο, άλλωστε ή 'Αθήνα ταύτιζε τό κράτος μέ τό έθνος, αντίθετα μέ τήν Κωνσταντινούπολη πού πίστευε ότι ό 'Ελληνισμός θά άφομοίωνε τόν όθωμανισμό δημιουργώντας ένα *όθωμανικό κράτος του έλληνικού έθνους*. Σαφής δηλαδή έκφραση του οίκουμενικού ιδεώδους τής βυζαντινής αυτοκρατορίας, πού καθιστούσε τό Πατριαρχείο άνεκτικό, καί πολλές φορές ύποχωρητικό, έναντι τών φυλετικών τάσεων πού προκαλούνταν από τίς έθνικιστικές διαμάχες. 'Ηταν δυσχερής ή συγκαιρία, πάντως, ότι σ' αυτήν τήν κρίσιμη καμπή τών έθνικών ζητημάτων ευρέθησαν ως ήγέτες του 'Εθνους δύο έκρηκτικές προσωπικότητες, στο Φανάρι ό 'Ιωακείμ Γ' καί στην 'Αθήνα ό πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης, δυστυχώς συνεχώς διαφωνούντες γιά τόν λόγο πού άνεφέρθη παραπάνω. 'Ως έκ τούτου ό συγγρ. δέν ασχολείται τόσο μέ τήν εκκλησιαστική πολιτική του 'Ιωακείμ, όσο μέ τήν πολιτική ιστορία του άνδρός. Πολύτιμη, πάντως, πηγή γιά τήν εξέταση τών φαινομένων αυτών ήσαν γιά τόν συγγρ. τής παρούσης μελέτης τό 'Ιστορικό 'Αρχείο του ύπουργείου 'Εξωτερικών καί τά αρχεία του Foreign Office συμπληρούμενα από τόν τύπο τής έποχής.

Στό πρώτο κεφάλαιο ό συγγρ. ασχολείται μέ τήν εκλογή του 'Ιωακείμ Γ' στον πατριαρχικό θρόνο σέ μία δύσκολη φάση γιά τή Μακεδονία καί τή Θράκη, αλλά καί τήν 'Ηπειρο' άλλωστε ό 'Ιωακείμ διετέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1874-1878) καί γνώριζε πολύ καλά αυτά πού θά αντιμετώπιζε ως Πατριάρχης από τήν έξαρχική, πανσλαβιστική καί ρουμανική προπαγάνδα. Μέ τήν παρουσία του στον θρόνο θά αντιμετώπιζε τήν πολιτική τών Μεγάλων Δυνάμεων καί τής 'Υψηλής Πύλης, αλλά καί τής έλληνικής κυβερνήσεως πού βίωνε τούς άναπαλμούς τής Μεγάλης 'Ιδέας καί κα-

τηγορούσε από την πρώτη στιγμή τόν Ίωακείμ ότι αδιαφορούσε για τα έθνικά συμφέροντα του μακεδονικού και θρακικού έλληνισμού και φυσικά δεν είχε την καλύτερη διάθεση να ιδεί τόν Ίωακείμ στον θρόνο. Ο κ. Καρδαράς ασχολείται, στή συνέχεια, με τις μεταρρυθμίσεις στή Μακεδονία, Θράκη και Ήπειρο, στο επίκεντρο των οποίων εύρεθη έπανειλημμένως ο Ίωακείμ για την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών συνερχαζόμενος, ωστόσο, με τις έλληνικές κυβερνήσεις. Παρά τις προσπάθειες, πάντως, των Μ. Δυνάμεων οί μεταρρυθμίσεις αυτές προς όφελος των αλύτρωτων πληθυσμών δεν εφαρμόστηκαν ποτέ εξαιτίας της έξαπατήσεως των Μ. Δυνάμεων από την Ύψηλή Πύλη.

Στό ύποκεφάλαιο «Ξένοι παράγοντες και προπαγάνδες», ο συγγρ. εξετάζει την ανάπτυξη της ρουμανικής προπαγάνδας στή Μακεδονία και την Ήπειρο ταυτιζόμενος ο Ίωακείμ, έν προκειμένω, για την αντιμετώπισή της με τις έλληνικές κυβερνήσεις, έφ' όσον ο Πατριάρχης ήταν πολύ άρνητικός στίς επιδιώξεις των ρουμανιζόντων για άποσκίρτηση από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο· πίστευε, έξάλλου, ο Ίωακείμ ότι ή ρουμανική προπαγάνδα είχε προστάτη της τόν Πανσλαβισμό, γι' αυτό και ζητούσε από τούς μητροπολίτες του στή Μακεδονία και την Ήπειρο να άντισταθούν με κάθε μέσο έναντι των ρουμανιζόντων. Ζητούσε, ώσαύτως, κυρίως από τούς εκπροσώπους του έλληνικού κράτους, να επιδεικνύουν μετριοπάθεια και σύνεση και να άποφεύγουν τις ακρότητες· κατά συνέπειαν προέτεινε στήν Αθήνα άναθεώρηση της πολιτικής της στό ζήτημα αυτό προβάλλοντας μία σειρά θέσεων του και από την άλλη με συνεχή τακρίδιά του προς την Ύψηλή Πύλη διαμαρτυρόταν για την ανάπτυξη της ρουμανικής προπαγάνδας με την άνοχή έπιτοπίων όθωμανικών άρχων. Όστόσο σέ όρισμένες περιπτώσεις, όφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο Ίωακείμ έδειξε άνοχή στήν ίδρυση ρουμανικών εκκλησιών και σχολείων στή Μακεδονία, έπισημαίνοντας παραλλήλως την άνάγκη ίδρύσεως έλληνικών σχολείων. Την ίδια περίοδο ο Ίωακείμ άντιμετώπισε και τόν κίνδυνο της βουλγαρικής Έξαρχίας κατά την περίοδο 1878-1884 προσπαθώντας, έξάπαντος, να εύρει σημεία έπικοινωνίας με την Έξαρχία, προκειμένου να άποκαταστήσει την άξιοπιστία και τό κύρος του Θρόνου στίς βαλκανικές χώρες· γι' αυτό και έπεδιώξε την ύποστήριξη των Μ. Δυνάμεων και της Ύψηλης Πύλης για να πεισθεί ο βούλγαρος έξαρχος να παραμείνει στή βουλγαρική ήγεμονία και όχι στήν Κωνσταντινούπολη παραχωρώντας, όμως, άυτονομία στή βουλγαρική Εκκλησία και άρση του σχίσματος. Οί θέσεις αυτές δεν εύρισκαν, ωστόσο, σύμφωνη την Αθήνα και τόν πρωθυπουργό Τρικούπη. Άκολούθησε μία σειρά ένεργειών του Ίωακείμ και της Αθήνας τόσο προς τή Ρωσία όσο και προς την Ύψηλή Πύλη και τις Μ. Δυνάμεις για την άρση του άδιεξόδου. Τό κεφάλαιο αυτό είναι από τά καλύτερα του βιβλίου του κ. Καρδαρά, δοθέντος ότι παρακολουθεί καταλεπτώς και επί τή βάση έγγραφων όλες τις προσπάθειες των ένδιαφερομένων μερών· κυριολεκτικώς πρόκειται περί λαβυρίνθου άπόψεων, ένεργειών και σκοπιμοτήτων, πολύτιμων, όμως, για τή γνώση αὐτῆς τῆς ταραγμένης εποχῆς. Μὲ τὴν ἴδια συνάφεια συνδέεται καὶ τὸ κεφάλαιο περὶ διεισδύσεως τῶν Ρώσων στό Ἅγιον Ὅρος, ὅπου ὁ συγγρ. ἀναλύει τίς ἀπόψεις τοῦ Ίωακείμ γιὰ τὴν κατάσταση στόν Ἀθῶνα καὶ τίς ἐπιδιώξεις τῶν Ρώσων μοναχῶν, καὶ ὄχι μόνον, νὰ τὸν ἐκρωσίσουν.

Ὁ Ίωακείμ ἀνέπτυξε ἐπ' αὐτοῦ μακρὰ ἀλληλογραφία, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1882-1883, ὁπότε πρᾶγματι οἱ Ρῶσοι μοναχοὶ πού ἐμόναζαν στό Ὅρος ἀνέρχονταν στίς 2.000 ψυχές· ὁ Ίωακείμ ἀνέλυε τούς λόγους με τούς ὁποίους κατόρθωσαν νὰ διεισδύσουν στό Ὅρος (εὐσέβεια, πλοῦτος, κρατική στήριξη, ἀλλὰ καὶ πολλές ἀδυναμίες Ἑλλήνων μοναχῶν) φθάνοντας στό σημεῖο ἐπειδὴ ἐπεδείκνυε τὸν θαυμασμό του πρὸς

τόν ρωσικό μοναχισμό, νά θεωρηθεῖ ἀπό τήν Ἀθήνα ὡς ρωσόφιλος καί νά ἐρθεῖ σέ ρή-
 ξη μαζί της. Γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ρωσικοῦ κινδύνου ὁ Ἰωακεῖμ προέτεινε τή λή-
 ψη σειράς μέτρων πού ὀδήγησαν στή βελτίωση, κατά τήν ἀποψή μας, τοῦ ἑλληνορθό-
 δοξου μοναχισμοῦ καί στήν ταυτόχρονη μείωση τῆς ρωσικῆς διεισδύσεως. Στό ὑπο-
 κεφάλαιο «Οἱ ἐξελίξεις κατά τήν περίοδο 1880-1884» περιγράφονται οἱ δραματικές
 ἐξελίξεις πού ὀδήγησαν σέ πλήρη, σχεδόν, ἀσυμφωνία τά δύο ἐθνικά κέντρα, τήν
 Ἀθήνα καί τό Φανάρι, παρά τίς προσπάθειες πού κατέβαλλε ὁ πρέσβης τῆς Ἑλλάδος
 στήν Κωνσταντινούπολη Α. Κουντουριώτης γιά τή γεφύρωση τοῦ χάσματος· ἦταν, ἀπό
 τήν ἄλλη, καί ἡ ἔντονη κριτική, πού ἔφθανε τά ὅρια τοῦ φανατισμοῦ, πού ἀσχοῦνταν
 ἀπό φορεῖς καί συλλόγους τῶν Ἀθηνῶν κατά τοῦ Ἰωακεῖμ καί πού ἔφθαναν ὡς τήν
 Κωνσταντινούπολη μέ ἀφορμή τή ρωσική διείσδυση στό Ἅγιον Ὄρος καί τή γενικό-
 τερη πολιτική τοῦ Πατριάρχου στά ἐθνικά θέματα. Στό ἴδιο πλαίσιο, ἀλλά μέ εἰδικό-
 τερα πλέον ἀντικείμενα, ἀναφέρεται τό ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Καρδα-
 ρᾶ, πού φέρει τόν τίτλο «Ἡ διαφορά ἀπόψεων τοῦ Ἰωακεῖμ Γ΄ καί τῆς Ἀθήνας» γιά
 τά μέσα στήριξης τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, Θράκης καί Ἡπεί-
 ρου, ὅπου μία σειρά προτάσεων τοῦ Πατριάρχου ὅπως: ἡ ἐπιλογή καταλλήλων προ-
 ξενικῶν ὑπαλλήλων καί διδασκάλων προοριζομένων γιά τή Μακεδονία καί τή Θράκη,
 ἡ προσέγγιση τοῦ ἐντοπίου σλαβικοῦ καί μουσουλμανικοῦ στοιχείου, ἡ καλή συνερ-
 γασία προξένων καί προκριτῶν, ἡ πολιτική κατήχηση, ἡ αὔξηση καί ἐνίσχυση τοῦ
 ἐμπορίου, ἡ ἰδρυση σχολείων, ἡ ἀξιοποίηση τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, ἡ
 ἐνίσχυση τῆς μεσαίας ζώνης τῆς Μακεδονίας, ὅπου θά κρινόταν, ὅπως καί κρίθηκε, ἡ
 τύχη τῆς Μακεδονίας καί κυρίως ὁ καθορισμός τῶν συγκεκριμένων βορείων ὁρίων
 τοῦ Ἑλληνισμοῦ στή γραμμῇ, κατ' αὐτόν, Δυρράχιο, Περλεπές, Στρώμνιτσα, Μελέ-
 νικον, Νευροκόπιον, Ἀδριανούπολις καί Σωζόπολις, ὅπου ζοῦσαν συμπαγεῖς ἑλλη-
 νικοὶ πληθυσμοί. Δυστυχῶς στίς προτάσεις τοῦ Ἰωακεῖμ ἡ Ἀθήνα καί ὁ Τρικουΐτης,
 μολονότι συμφωνοῦσαν, ὥστόσο ἐξέφραζαν πολλές ἀντιρροήσεις προβάλλοντας συχνά
 τήν οικονομική ἀνεπάρκεια τοῦ κράτους καί ρίπτοντας τό βάρος τῆς ὑλοποιήσεως
 τῶν προτάσεων στό Πατριαρχεῖο. Στήν ἴδια γραμμῇ τῆς διαφωνίας Φαναρίου καί
 Ἀθήνας κινήθηκαν, δυστυχῶς, καί οἱ ἐκπρόσωποι τους στή Μακεδονία καί τή Θράκη,
 ἦτοι οἱ μητροπολίτες καί οἱ πρόξενοι. Τῇ σύγκρουσέ τους μελετᾶ ὁ συγγρ. στό Γ΄ κε-
 φάλαιο, πού τιτλοφορεῖται Ἰωακεῖμ Γ΄ καί Ἑλληνικό Κράτος, παραθέτει τίς ἀπόψεις
 τοῦ Πατριάρχου γιά τά αἷτια τῆς διαμάχης πού ἦταν, κατ' αὐτόν, ἡ ὑπεροψία καί ἡ
 ἀνευθυνότητα τῶν προξένων καί ἡ ἀντίληψή τους ὅτι αὐτοὶ πρέπει νά ἔχουν τόν πρῶτο
 λόγο, ὁ κομματισμός τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν πού παρέσυρε στή δίνη τους καί τοὺς
 ἀρχιερεῖς, μερικoὺς μάλιστα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀντικατέστησε ὁ Ἰωακεῖμ, ἐπειδὴ τοὺς
 θεώρησε ἀνίκανους. Ὁ Ἰωακεῖμ ἀκολουθώντας ζηλοτύπως τό πνεῦμα τῆς Οἰκουμενι-
 κότητος τοῦ Πατριαρχείου πίστευε ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔπρεπε νά περιλάβει
 στοὺς κόλπους της ὄχι μόνον τοὺς καθαρούς Ἕλληνες ἀλλὰ πάντας τοὺς εἰς τήν
 Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὑποτασσομένους, οἵτινες πάντες δικαιοῦνται νά τύχωσιν τῆς
 πατρικῆς αὐτῆς προστασίας. Ἡ Ἀθήνα, ἀντιθέτως, ὑποστήριξε, μέ τοὺς ἐκπροσώπους
 της στή Μακεδονία, ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ θρόνου ἀφαιροῦσαν, μέ τή συμπεριφορὰ
 τους, τή δύναμη τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνισμοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἡ
 ἰκεσία τοῦ Προξένου Σεργῶν Ν. Μπέτσου πρὸς τόν Ἰωακεῖμ (30.11.1883): *Ἡ Μακε-
 δονία ἰκετεύει τὸν Πατριάρχη ... καὶ ἐπιζητεῖ ἀρχιερεῖς Ἕλληνας, ἀρχιερεῖς μάρτυρας,
 διότι ἀνευ τοιούτων δὲν σώζεται...* Ὁ συγγρ. νομίζω ὅτι ἔχει δίκαιο γράφοντας ὅτι οἱ
 μόνοι πού ἀβασάνιστα ἐπέρριπταν ὅλες τίς εὐθύνες στοὺς ἀρχιερεῖς ἦσαν οἱ πρόξενοι
 (σ. 220).

Πάντως καλῶς πράττει ὁ συγγρ. καί παραθέτει συγκεκριμένες περιπτώσεις σύγκρουσης καί συνεργασίας μητροπολιτῶν καί προξένων, ὅπως: τοῦ προξένου Ἀδριανουπόλεως Ν. Γεννάδη πού ἀναμείχθηκε στά κοινοτικά τόσο πού ὁ Ἰωακεῖμ ζήτησε ἀπό τήν ἐλληνική κυβέρνηση τήν ἀντικατάστασή του, τή συνεργασία τοῦ προξένου Π. Λογοθέτη (ένός, ὁμολογουμένως ἐκ τῶν καλυτέρων διπλωματῶν τῆς περιόδου αὐτῆς) μέ τόν μητροπολίτη Πελαγονίας Ματθαῖο, τή δράση τοῦ Ἀγχιάλου Βασιλείου (γνησίου ἐκφραστή τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς τοῦ Θρόνου) κ.ἄ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ὡσαύτως, τό ὑποκεφάλαιο «Οἰκονομικά», ὅπου ὁ συγγρ. μελετᾷ τήν κατάσταση τοῦ Πατριαρχείου τό 1878, πού δέν ἦταν καθόλου καλή, λόγω τῆς ἀπωλείας ἐσόδων ἀπό τίς νεοῖδρυθεῖσες αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος (1850), Βουλγαρίας (1870), Βοσνίας - Ἑρζεγοβίνης (1878), τῆς δημεύσεως τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων του στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, τίς σπατάλες, τήν ἔλλειψη ὀργανώσεως· μέ τήν ἀνοδό του στόν θρόνο ὁ Ἰωακεῖμ ἔλαβε σειρά συντόνων μέτρων (περιοκές δαπανῶν, σύναψη ἐπωφελῶν, συνδρομές ὁμογενῶν, σύνταξη προϋπολογισμοῦ) ἐπιτυγχάνοντας βελτίωση τῆς δυσάρεστης ὡς τότε (1878) καταστάσεως. Δυστυχῶς ἡ κυβέρνηση Τρικούπη, ἀποδεχόμενη σχετική πρόταση τοῦ ἐθνικοῦ μας ἱστοριογράφου Κ. Παπαρηγόπουλου, δέν βοήθησε τόν Ἰωακεῖμ καί στόν τομέα αὐτόν, ἀφοῦ κυβέρνηση καί Παπαρηγόπουλος εἶχαν τή γνώμη ὅτι οἱ κρατικές οἰκονομικές ἐνισχύσεις ἔπρεπε νά ἀποστέλλωνται κατ' εὐθείαν στούς μητροπολίτες τῆς Μακεδονίας καί Θράκης καί ὄχι μέσω τοῦ Πατριαρχείου. Ἡ κατάσταση αὐτή ἐνέτεινε τή διαμάχη Τρικούπη - Ἰωακεῖμ, τόν ὁποῖο ἀθηναῖκοί κύκλοι οὔτε λίγο οὔτε πολύ κατηγοροῦσαν ὡς καταχραστή τοῦ δημοσίου χρήματος καί ὅπως ἦταν φυσικό ὁδήγησε σέ νέα ἐπιδείνωση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Θρόνου.

Ἡ χειραφέτηση ἐπισκοπῶν νέων ἐπαρχιῶν τή διετία 1881-1882 ἀπετέλεσε ἄλλο σημεῖο τριβῆς τῶν δύο κέντρων ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ Ἰωακεῖμ ζήτησε ἀπό τήν κυβέρνηση Κουμουνδούρου (Αὐγ. 1881) τήν ἱκανοποίηση διοικητικῶν καί οἰκονομικῶν αἰτημάτων, ἐφ' ὅσον πολλές ἐπισκοπές καί πατριαρχικές μονές ὑπάγονταν πλέον στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μετά τήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας στοῦ ἐλληνικό κράτος τό 1881, πού σήμαινε νέα ἀπώλεια ἐσόδων γιά τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἡ ἐλληνική κυβέρνηση ἀπέρριψε σχεδόν ὅλα τά αἰτήματα τοῦ Ἰωακεῖμ προβάλλοντας τή θέση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὅτι τά ἐκκλησιαστικά πράγματα συμμεταβάλλονται μέ τά πολιτικά, ὅτι θά σχηματιζόταν κράτος ἐν κράτει ἄν ἐκκλησιαστικά ἰδρύματα τοῦ Θρόνου παρέμεναν ὑπό τήν ἐξουσία του μετά τό 1881 μέ ἀπροσδιόριστες συνέπειες ὅπως, π.χ., ἡ ἐγκατάσταση ἀλλοφύλων σέ μονές τοῦ Θρόνου ἐντός τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Τελικῶς, καί παρὰ τή σθεναρή ἀντίδραση τοῦ Ἰωακεῖμ, στίς θέσεις τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως πού γιά μία ἀκόμη φορά ἐκπροσωποῦσε στή Βασιλεύουσα ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, ἐπετεύχθη ἡ χειραφέτηση ἀπό τόν Θρόνο τῶν ἐπισκοπῶν τῶν ἐπαρχιῶν Ἡλείρου καί Θεσσαλίας. Χαρακτηριστική ἐπί τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ στάση τῆς Ἱ. Συνόδου τῶν Πατριαρχεῶν πού δέν ἀκολούθησε στή συντριπτική πλειοψηφία της τόν Ἰωακεῖμ, ταχθεῖσα ὑπέρ τῶν Ἀθηνῶν (Μάιος 1882). Δυστυχῶς καί πάλιν τά πράγματα ἀνέδειξαν μία ἄλλη διάσταση τῶν δύο ἐθνικῶν κέντρων, ὅπου αὐτή τή φορά πρωταγωνιστής ἦταν ὁ Ἰωακεῖμ καί ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος πού θεωροῦσε ὅτι ὁ πρῶτος συνεδύαζε *νοημοσύνην, κυβερνητικήν δεξιότητα καί ἐλληνικήν φιλοτιμίαν οὐ συνήθεις μετά πολλῆς κενοδοξίας, ἐπιδείξεως καί μικροραδιοργίας*.

Ἀπό τά πλέον ἀκανθώδη ζητήματα πού ἀντιμετώπισε ὁ Ἰωακεῖμ κατὰ τήν πρώτη πατριαρχία του ἦταν τό Προνομιακόν Ζήτημα, τό ὁποῖο διαπραγματεύεται στοῦ Δ' Κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Καρδαράς. Ἐδῶ ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπίσημη

άλληλογραφία Πύλης - Πατριαρχείου για τὰ σχολικά ζητήματα μέ ἀφορμή ἀπαγόρευση βιβλίων πού διδάσκονταν στά ἑλληνικά σχολεῖα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὁποῖα, κατά τήν Ὑψηλή Πύλη, περιείχαν ἐπιλήψεις φράσεις κατά τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας. Οὐσιαστικῶς ἡ Ὑ. Πύλη ἐπιθυμοῦσε νά θέσει ὑπό τόν ἔλεγχό της τὰ γραικικά σχολεῖα καί κατά συνέπειαν περιορισμό τῶν περιφήμων προνομίων τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Ἰωακείμ ἀκολούθησε, καί στήν περίπτωσιν αὐτήν, μετριοπαθῆ στάση ἔχοντας σταθερή τήν ὑποστήριξη τοῦ πρέσβη στήν Κωνσταντινούπολη Α. Κουντουριώτη, ἀλλά προκαλώντας καί τήν μῆνιν συναδέλφων του, ὅπως τοῦ προξένου Σεργῶν Ν. Μπέτσου. Ἡ Πύλη φοβοῦνταν, ἐξάλλου, ὅτι τὰ ἑλληνικά σχολεῖα (καί ὄχι μόνον στή Μακεδονία) ἦσαν ἐπαναστατικές ἐστίες γιά τήν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ, ὑποψία πού συνδαύλιζε καί ἡ βουλγαρική Ἐξαρχία μέ καταγγελίες στίς ὀθωμανικές ἀρχές. Πάντως ὁ Ἰωακείμ ἀγωνίσθηκε μέ κάθε μέσο γιά τή διατήρησιν τῶν προνομίων ἔχοντας καί τή στήριξη τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, πού προκαλοῦσε τίς ἀρνητικές ἀντιδράσεις τῆς Πύλης, ἡ ὁποία θεωροῦσε ὅτι τό προνομιακό ζήτημα ἦταν πλέον «ἑλληνικόν» καί ὄχι θρησκευτικό. Ὁ κ. Καρδαράς ἔχει ἐδῶ τήν εὐκαιρία νά παραθέσει καί τίς ἀπόψεις τῶν Μ. Δυνάμεων ἔναντι τοῦ προνομιακοῦ ζητήματος ἐν μέσῳ κυκεῶνος ἀλληλοσυγκρουομένων θέσεων καί συμφερόντων, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, ἐκκλησιαστικῶν. Τό προνομιακό ζήτημα, οἱ ἐσωτερικές ἐριδες, οἱ παρεμβάσεις τῶν Ἀθηνῶν στά ἐσωτερικά τοῦ Πατριαρχείου, ἡ ἀδιαφορία τῶν Μ. Δυνάμεων στήν ἐπιχειρούμενη ἀφαίρεση τῶν προνομίων καί ἄλλοι λόγοι ὁδήγησαν τελικῶς τόν Ἰωακείμ σέ παραιτήσιν (30 Μαρτίου 1884), ἀφού προηγουμένως δέχθηκε καί τήν ἀρνητική κριτική κύκλων τῆς ὁμογένειας πού ἐξέφραζαν οἱ ἐφημερίδες «Νεολόγος» καί «Ἀνατολικός Ἀστήρ».

Σήμερα, πάντως, καί ἐν ὧσιν ὅλων αὐτῶν ὁ μελετητής τῆς ἐποχῆς μπορεῖ νά συνδυάσει τήν ἐρευνα τοῦ κ. Καρδαρά μέ τό βιβλίον τῆς κ. Σιδηρ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἡ Ὄθωμανική Διοίκηση καί ἡ ἐκπαίδευση τοῦ Γένους, Κείμενα - Πηγές 1830-1914*, ἐκδ. Κυριακίδη, ὅπου κεφάλαιον εἰδικό γιά τό Προνομιακό ζήτημα.

Περὶ τούτο, τέλος, νά ἐξαρθῇ ἡ γενναία αὐτὴ συμβολή τοῦ νέου ἐρευνητοῦ κ. Χρ. Δ. Καρδαρά πού μᾶς ἔδωσε τόν πολιτικό ἄνδρα Ἰωακείμ τόν Γ' ἀντιπαλαίοντα ἐν μέσῳ δυσκολιῶν τήν περίοδον 1878-1884. Ἐνα βιβλίον χρήσιμο, πρωτότυπον, στηριζόμενο σέ ἀρχειακές πηγές, γραμμένο μέ ἀντικειμενικότητα καί σαφήνεια.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Χρήστος Δ. Καρδαράς, *Ἰωακείμ Γ' - Χαρ. Τρικούπης, Ἡ ἀντιπαράθεση. Ἀπό τήν ἀνέκδοτον ἀλληλογραφίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1878-1884)*, ἐκδ. Τροχαλία, Ἀθήνα 1998, σσ. 308.

Ὁ κ. Χρ. Δ. Καρδαράς, μετὰ τήν ἐξοχὴν μελέτην τοῦ *Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ὁ Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1996, τήν ὁποῖαν παρουσιάσαμε παραπάνω, συνέχισε στήν ἴδια γραμμὴ τὰ ἐπόμενα ἔτη μέ τή δημοσίευσιν ἑκατὸν ἐπτὰ ἐγγράφων-ἐπιστολῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες τίς ἐνενήντα δύο εἶχε συντάξει ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' καί ἀπηύθυνε στόν Ἑλληνα πρέσβη στήν Κωνσταντινούπολιν Ἀνδρέαν Κουντουριώτη, πού μεσολαβοῦσε μεταξύ τοῦ Ἰωακείμ καί τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων. Ἀλλες ἐπιστολές του ἔχουν ἀποδέκτη τόν πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, τόν σουλτάνον Ἀβδούλ Χαμίτ Β', τόν βεζίρη Σαῖτ πασᾶ,

τούς Εὐρωπαίους διπλωμάτες, ὅπως τόν H. Drummond Wolff, τόν Ρώσο Λαβάνωφ, τόν καθηγητή K. Παπαρρηγόπουλο, ἀρχιερεῖς, τήν Κοινότητα τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Τήν ἐκδοση συμπληρώνουν ἑπτὰ ἐπιστολές τοῦ Παπαρρηγοπούλου, τοῦ Ἀνδρέα Κουντουριώτη, τοῦ ὑπαλλήλου τῆς ἑλληνικῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη Χαρίδημου Ἀποστολίδη, μία τοῦ μητροπολίτη Καστοριάς Κυρίλλου καί ἓνα ἀπόσπασμα ὁμιλίας στή Βουλὴ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλεξ. Κοντόσταυλου γιά τό προνομιακό ζήτημα.

Ὁ συγγρ. στήν Εἰσαγωγή του (σσ. 13-36) καθορίζει τό ἱστορικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τόν τύπο τῶν ἐγγράφων, τή θεματολογία τους (πού εἶναι ἡ τύχη τοῦ ἀλλοτρώτου Ἑλληνισμοῦ μέ τή δράση τῆς Ἐξαρχίας καί τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, ἡ ρωσική διείσδυση στό Ἅγιον Ὅρος, ἡ σκέψη τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιά τή μετακίνηση τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπό τόν Πόντο καί τή Βάρνα στή Μακεδονία, τό ζήτημα τῆς χειραφετήσεως ἀπό τό Πατριαρχεῖο τῶν ἐπισκοπῶν τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Ἡπείρου πού προσαρτήθηκαν στήν Ἑλλάδα τό 1881, ἡ οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Πατριαρχείου ἀπό τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις, τό προνομιακό ζήτημα, ἡ διένεξη τῶν προξένων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέ τοὺς μητροπολίτες τοῦ Θρόνου στή Μακεδονία, τήν Ἡπειρο καί τή Θράκη, τό μητροπολιτικό ζήτημα καί οἱ ἐριδες στήν ἑλληνική κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης). Στήν ἐνότητα πού ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μέ τή σκιαγράφηση τοῦ Ἰωακείμ καί τοῦ Τρικούπη καί τῶν ἀντιθέσεων τῶν δύο ἀνδρῶν.

Στή συνέχεια ὁ συγγρ. παραθέτει τόν Ἀναλυτικό Κατάλογο Ἐγγράφων - Ἀριθ. ἐγγρ. Ἡμερομηνία, Ἀποστολέας - Παραλήπτης, Περιεχόμενο - φυσικά κατά ἔτη, ἥτοι ἀπό 9 Δεκ. 1878 ὡς 6 Ἀπριλίου 1884. Ἀπό τή θεματολογία τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἰωακείμ σταχυολογοῦμε τά ἑξῆς: ἡ διαμαρτυρία του πρὸς τόν πρέσβη Λαβάνωφ γιά τίς πιέσεις τῶν Θρακῶν ἀπὸ Βουλγάρους καί Ρώσους (9.12.1878), ἡ παράκλησή του γιά βοήθεια, πρὸς τόν ἀγγλικὸ παράγοντα (16.5.1879 καί 2.6.1879), ἡ ἐκκλήσή του πρὸς τόν μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας νά σταματήσουν οἱ δραστηριότητες τοῦ Μακεδονορουμανικοῦ Συλλόγου στή Μακεδονία (3.11.1879) παρομοίου περιεχομένου ἐπιστολὴ στόν Κουντουριώτη (13.12.1879), ἡ ἐνημέρωση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καί ἡ παράκληση γιά λήψη μέτρων κατὰ τῆς Ἐξαρχίας (12.1.1880), ὁ χαρακτήρας τῶν ὁθωμανικῶν μεταρρυθμίσεων (14.1.1880, 26.1.1880), ὁ ὑπερβάλλον ζῆλος τῶν προξένου Γεννάδη στήν Ἀδριανούπολη (15.4.1880), οἱ παρακλήσεις του πρὸς τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις γιά οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Θρόνου (28.4.1880, 18.11.1880, 6.7.1880), οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἰωακείμ γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν προπαγανδῶν στή Μακεδονία (11.7.1881 καί 20.5.1882), οἱ ἐκκλήσεις του γιά οἰκονομική ἐνίσχυση (11.9.1881 κ.ἄ.), καί πάλιν γιά τό ζήτημα τῆς χειραφετήσεως τῶν νέων ἐπισκοπῶν μέ τίς ἀπόψεις τοῦ K. Παπαρρηγοπούλου (27.4, 7.5. καί 14.5.1881), οἱ θέσεις τοῦ Ἰωακείμ γιά τή ρωσική διείσδυση στό Ἅγιον Ὅρος (28.6.1882 καί 27.7.1882), ἡ ἀντίδρασή του γιά τήν ἀπειθείας ἐνίσχυση τῶν ἀρχιερέων τοῦ Θρόνου καί ὄχι μέσω τοῦ Πατριαρχείου (15.12.1882), ἡ διακοίνωσή του γιά τίς βουλγαρικές ἀγριότητες στή Βάρνα (15.1.1883 καί 4.2.1883), ἡ ἀπάντηση στίς κατηγορίες γιά κακοδιαχείριση καί σπατάλη τῆς οἰκονομικῆς συνδρομῆς τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως (10.3.1883), ἡ διαμαρτυρία του γιά δράση Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στή Μακεδονία (19.3.1883), ἡ διαφωνία του γιά κήρυξη ὡς σχισματικῆς τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας καί οἱ θέσεις του γιά τό βουλγαρικό σχίσμα (23.5.1883), ἡ συμφωνία του μέ τίς ἐνέργειες τοῦ μητροπολίτου Ἀγχιάλου ὡς ἐκφραστοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ ἰδεώδους (17.6.1883), ἡ χλιαρὴ κάλυψη τοῦ μητροπολίτου Μελενίκου κατηγορηθέντος ὡς σλαβοφίλου (16.6.1883), οἱ θέσεις του γιά τήν

παιδεία, τό ἐμπόριο καί τήν πολιτική κατήχηση ὡς ἐνισχυτικοῦ μέσου τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας (8.8.1883 καί 1.4.1883), οἱ φόβοι του γιά τή ρωσική διείσδυση στό Ἅγιον Ὄρος (28.6.1883, 30.7.1883, 8, 20, 27 καί 30.4.1883), οἱ ἀνησυχίες του γιά τήν κοινοτική διένεξη στή Θεσσαλονίκη (20.9, 13.10, 24.10.1883), ἡ παραόλησή του γιά μυστικότητα ἐνεργειῶν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων στή Μακεδονία (24.10.1883), οἱ ἐνέργειές του γιά τό προνομιακό ζήτημα (7.11.1883, 10.11.1883, 12.11.1883, 17.11.1883 κ.λπ., σχεδόν ὅλες οἱ ἐκδιδόμενες τελευταῖες ἐπιστολές, οἱ ὑπ' ἀριθμ. 94-107 στό βιβλίο τοῦ κ. Χρ. Καρδαρά ἀναφέρονται στό προνομιακό ζήτημα, πλὴν τριῶν). Οἱ ἐπιστολές-ἐγγραφα πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω εἶναι ἐνδεικτικές, κατά τήν ἀποψή μας, τοῦ πλουσίου, ἀλλά καί δραματικοῦ θεματολογίου πού περιέχουν· ἐμεῖς ἀναφέραμε τίς κυριότερες ἐξ αὐτῶν.

Ἀκολοθεῖ ἡ ἐκδοσις ἐν extenso ὅλων τῶν ἐπιστολῶν πού συνοδεύονται, ὅταν ὑπάρχει λόγος, μέ μικρά ἐπεξηγηματικά σχόλια.

Καί τό βιβλίο αὐτό τοῦ κ. Χρ. Δ. Καρδαρά εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμο γιά τόν ἐρευνητή τῆς ἐποχῆς, ἐφ' ὅσον ἀναδεικνύονται μέσα ἀπό τά ἴδια τά κείμενα τά πρόσωπα, τά προβλήματα, ἡ ἀγωνία τῶν καιρῶν, οἱ διαφοροποιήσεις τῶν ἐθνικῶν κέντρων, ὁ ρόλος τῶν πρωταγωνιστῶν, τοῦ Ίωακείμ καί τοῦ Τρικούπη ἐν προκειμένῳ, ἀλλά καί τῶν συνεργατῶν τους, ὡς ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, ὁ Ἀνδρ. Κουντουριώτης, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ, τοιοῦτοτρόπως, νά ἀνιχνεύσει τή συλλογιστική τους, καί κυρίως αὐτήν τοῦ Ίωακείμ, νά πληροφορηθεῖ λεπτομερεσιῶς τά ζητήματα πού ἀπασχολοῦσαν τόν ἀλύτρωτο ἑλληνισμό καί ἰδιαίτερος τῆς Μακεδονίας, τή στάση τῶν Μ. Δυνάμεων, ἰδιαίτερος τῆς Ρωσίας, καί τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ὡς προσέξει, ἐπίσης, ὁ ἀναγνώστης τήν ἐκκλησιαστική γλώσσα τῶν Πατριαρχείων καί τήν ἐκλεπτυσμένη καθαρεύουσα τοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου.

Τό βιβλίο, κατά ταῦτα τοῦ κ. Χρ. Δ. Καρδαρά, εἶναι πολύτιμο μέσο ἐργασίας γιά ὅλους μας πού ἀσχολοῦμαστε μέ τήν ἐκκλησιαστική, πολιτική, διπλωματική ἱστορία τῆς ταραγμένης περιόδου τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰ., ὅπου γιά τόν ἑλληνισμό καί τό οἰκουμενικό ἰδεῶδες τοῦ Πατριαρχείου, οἱ ἀπόψεις τῶν δύο ἐθνικῶν κέντρων, ἦσαν, δυστυχῶς, διαφορετικές. Στή λογική, πάντως, ἐρώτησις, γιατί ὁ συγγρ. περιορίζεται μόνον στήν α΄ πατριαρχία τοῦ Ίωακείμ (1878-1884), ἡ ἀπάντησις εἶναι, ἐξίσου, τραγική γιά ὅλο τό ἱστορικό γίνεσθαι τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ Πατριαρχείου, ἀφοῦ στό ἐπικίνδυνον τῶν καιρῶν ὁ Ίωακείμ κατά τή β΄ πατριαρχία του (1901-1912) ἀκολούθησε τήν ἐθνικιστική πολιτική τῶν Ἀθηνῶν παραμερίζοντας τό οἰκουμενικό ἰδεῶδες. Δέν μποροῦσε, ἄλλωστε, νά πράξει καί διαφορετικά, ἀφοῦ οἱ κίνδυνοι ἦσαν πλέον ὁρατοί καί αὐτή ἡ ἴδια ὑπόστασις τοῦ Θρόνου κλονιζόμενη εἶχε τήν ἀνάγκη τῆς Ἑλλάδος. Ἀπό τότε ἐπέρχεται ἡ ρῆξις τοῦ οἰκουμενικοῦ ἰδεώδους πού ὁλοκληρώνεται τό 1922, ὅποτε τό Πατριαρχεῖο αἰχμάλωτο καί ἀπογυμνωμένο πλέον ἀπό τά ἑκατομμύρια τῶν πιστῶν του, ἀρχίζει νά ἐπιστρέφει στό οἰκουμενικό ἰδεῶδες. Ὁρθῶς λοιπόν σημειώνει προλογίζοντας τό παρόν βιβλίο τοῦ κ. Καρδαρά ὁ καθηγητής (τότε) τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Ζαχ. Ν. Τσιωπανλῆς, ὅτι ἡ μελέτη τῶν χρόνων αὐτῶν ἀφήνει μιὰ στυφή γεύσις καί προκαλεῖ ὅπως ἄλλωστε κάθε ἐξεταζόμενη ἱστορική περίοδος, διαλογισμούς καί συγκριτικές διασυνδέσεις μέ τό παρόν. Ἡ ἐπιταλαμβανόμενη θέση, ὅτι ἡ ἱστορική γνῶσις βοηθᾷ τοὺς κρατοῦντας νά μὴ διαπράττουν σοβαρά τουλάχιστον λάθη, φοβᾶμαι ὅτι δέν εἶναι καί τόσο ἰσχυρή. Φτάνει νά σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι καί σήμερα δέν λείπουν οἱ ἀντιπαράθεσις ἀνάμεσα στήν Ἀθήνα καί τό Φανάρι.

Μοσχόπολις, Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 31 'Οκτ. - 1 Νοεμβρ. 1996, έκδ. 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Μακεδονική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 91, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 287.

Ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν ὀργάνωσε Διεθνές Συμπόσιο μέ θέμα τή Μοσχόπολη, τήν ὁμορφή αὐτή ἐλληνική πόλη τῆς Βορείου Ἡπείρου, πού τά ξενιτεμένα παιδιά της, πρόσφυγες πιά μετά τήν καταστροφή της τό 1769, διεδραμάτισαν σημαντικό ρόλο καθ' ὅλον τόν 18ο καί 19ο αἰ. στίς χώρες τῆς Βαλκανικῆς, τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καί στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἕνα πλῆθος θεμάτων ἀναφερομένων στόν πολιτισμό καί τήν ἱστορία της ἐκλήθη νά ἐξετάσει τό συμπόσιο αὐτό: ἱστορικά, φιλολογικά, δημογραφικά, γλωσσολογικά, διοικήσεως, ἱστορίας τῆς τέχνης. Στόν πρόλογο τοῦ τόμου, πού ἐκδόθηκε ἀπό τήν Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ὁ Πρόεδρος καθηγητής κ. Κ. Α. Βαβοῦσκος, ἀποτυπώνει τή φυσιογνωμία τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου, αἰσθανόμενος ὁ ἴδιος ὑπερήφανος γιά τή μητρόθεν καταγωγή του *ἐκ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς πόλεως*. Σημειωτέον ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Μοσχόπολεως ἦσαν ἐκ τῶν βλαχοφώνων Ἑλλήνων μέ πλήρη ἀφοσίωση στήν ἐλληνορθόδοξη παράδοση, ἀπόδειξη τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ μεγάλες εὐεργεσίες τῶν Μοσχοπολιτῶν πρός τό ἐλληνικό ἔθνος.

Ἡ κ. Εὐαγγελία Βίττη μέ τήν εἰσήγησή της «Βλάτσι (ἢ Βλάτση): Τόπος καταφυγῆς καί ἀφετηρία Μοσχοπολιτῶν» ἐξετάζει μία ποικιλία θεμάτων ἀναφερομένων στή σχέση Μοσχόπολεως καί Βλάτσης, πρίν καί μετά τήν 2α Σεπτεμβρίου τοῦ 1769, ὅποτε οἱ πλείστοι τῶν Μοσχοπολιτῶν κατέφυγαν ἐκεῖ, γιά νά ξεκινήσουν λίγο ἀργότερα. πολλοί ἐξ αὐτῶν, τό περιπετειῶδες ταξίδι τους γιά τή Βιέννη, τό Βελιγράδι, τίς Ἡγεμονίες καί ἀλλαχοῦ. Στίς χώρες αὐτές οἱ Μοσχοπολίτες διακρίθηκαν ἑνωρῆς στήν οἰκονομική, κοινωνική, πνευματική ζωή τους, χωρῆς νά λησμονήσουν, οἱ περισσότεροι, τή Βλάτση πού τή θεωροῦσαν, πλέον, πατρίδα τους, ἀφοῦ τή Μοσχόπολη εἶχαν καταστρέψει ὀλοσχερῶς ἐκεῖνο τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1769 οἱ ὀρδές τῶν ἀλβανικῶν συμμοριῶν. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ κ. Βίττη, μοσχοπολίτικης-βλαταισιώτικης καταγωγῆς ἡ ἴδια, ἐξετάζει στήν εἰσήγησή της τήν ἱστορική ὑπόσταση καί τήν κοινωνική δομή τῆς Βλάτσης πρό τοῦ 1769, τήν πιθανή σχέση της μέ τή Μοσχόπολη πρό τοῦ 1769, τίς μοσχοπολίτικες οἰκογένειες πού κατέφυγαν ὡς πρόσφυγες στή Βλάτση, τίς οἰκογένειες ἐκείνες πού παρέμειναν στή Βλάτση.

Ὁ καθηγητής τοῦ Α.Π.Θ. κ. Ἀπόστολος Γλαβίνας ἐξέτασε τή «Συμβολή τοῦ Μοσχοπολίτη ἱερομονάχου Νεκταρίου Τέρπου στήν ἀνάσχεση τῶν ἐξισλαμισμῶν»· ὁ Νεκτάριος Τέρπου (γεν. 1675) ἀφιέρωσε τά ὥριμα χρόνια τῆς ζωῆς του, καί μέ κέντρο τή μονή τῆς Ἀρδεύουσας ἢ Ἀρδενίτσας, στή στήριξη τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἡπείρου, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῶν πιέσεων τοῦ Ὀθωμανοῦ κατακτητοῦ, ἀντιμετώπιζαν τόν κίνδυνο τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Μέ τό ἔργο του *Πίστις*, πού ἐκδόθηκε τό πρῶτον στή Βενετία τό 1732 καί μέχρι τό 1818 γνώρισε ἄλλες δέκα ἐκδόσεις, βοήθησε τοὺς καταπιεζομένους Χριστιανοὺς καί τοὺς ἱερεῖς νά διατηρήσουν τήν πίστη τους. Ὁ Τέρπου γνώριζε τά πάθη τῶν Ἡπειρωτῶν χωρικῶν, τόν πειρασμό τῶν ἐκουσιῶν ἐξισλαμισμῶν, ἀλλά καί τήν ψυχολογία τους, γι' αὐτό καί ἀγωνίσθηκε διά βίου γιά τήν ἀποτροπή τῆς ἀλλαξοπιστίας τους. Ὁ ἴδιος, καί τό βιβλίο του *Πίστις*, βοήθησαν στόν μέγιστο βαθμό τοὺς χιλοβασανισμένους Ἡπειρώτες νά ἀντισταθοῦν στήν τυραννία *προβάλλοντας*, κατὰ τόν κ. Γλαβίνα, *πρωτοφανή σέ ἀποφασιστικότητα ἀντίσταση*.

Ὁ ἱστορικός τῆς τέχνης κ. Πύρρος Θῶμος παρουσίασε στό συμπόσιο τίς «Ἐκκλησίες τῆς Μοσχόπολης (ἀρχιτεκτονική ἀνασκόπηση)» καί μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στήν πόλη λειτουργοῦσαν εἴκοσι ἐκκλησίες, ἀπό τίς ὁποῖες σῶθηκαν μόνον οἱ πέντε, μέ

παλαιότερη αυτήν της Ἀγίας Παρασκευῆς· βορείως τῆς πόλεως ὑψωνόταν ἡ μονή τοῦ ἁγίου Προδρόμου (ἀνέγ. 1632), στή συνοικία τῆς Παναγίας βρισκόταν ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀνέγ. 1694-1699), ἐνῶ ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου ἦταν τό πιό ὀλοκληρωμένο μνημεῖο τῆς πόλεως (ἀνέγ. 1721). Ἄλλοι ναοί ἦσαν: τῶν Ταξιαρχῶν στήν παλαιά συνοικία τοῦ ἁγίου Μιχαήλ (ἀνέγ. 1696 ἢ 1722), τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου στήν ὁμώνυμη συνοικία (ἀνέγ. 1724). Οἱ ναοί αὐτοί εἶναι ἀπό τίς πρῶτες τρίκλιτες βασιλικές στή μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ δεκαεννέα φωτογραφίες τους ἀναδεικνύουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τους.

Ὁ κ. Kliti Kalamata στήν εἰσήγησή του (στά ἀγγλικά) ἀσχολήθηκε μέ τόν «Μοσχοπολίτη ἁγιογράφο, τόν ἱερομόναχο Κωνσταντῖνο» πού ἐργάσθηκε στή Μοσχόπολη τὴν περίοδο 1693-1726 σέ ἓνα ἐντυπωσιακό, γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἐργαστήριο, στό ὁποῖο ἀσχολοῦνταν, πέραν τῆς ἁγιογραφίας, καί μέ τὴ διακόσμηση τέμπλων. Ὁ κ. Kalamata παρουσίασε στήν εἰσήγησή του τριάντα εἰκόνες τοῦ Κωνσταντίνου παρακολουθώντας τὴν τεχνικὴ του μέσα στό διάστημα αὐτό καί ἡ ὁποία τεχνικὴ τὸν ἀνέδειξε ὡς ἓνα ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων καλλιτεχνῶν τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ ὑπογραφόμενος ἀσχολήθηκε μέ «Προσωπογραφικά Μοσχοπολιτῶν τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ.» παρουσιάζοντας Μοσχοπολίτες λογίους τοῦ 18ου αἰ. πού ἔδρασαν στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὴν Τρανσυλβανία (Βρασον καὶ Sibiu), στή Χάλλη, στό Σεμλῖνο τῆς Σερβίας, τὴ Βιέννη, τό Βουκουρέστι· παρακολουθεῖ τίς σπουδές τους, τίς ἐκδόσεις τους, τὴ διασπορά τους στά Βαλκάνια καὶ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, τό ἐνδιαφέρον τους γιὰ τό βιβλίο κ.ἄ.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Δ.Π.Θ. κ. Στάθης Κεκριδῆς, μέ τὴν εἰσήγησή του «Ἡ Νέα Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καί ἡ ἀκτινοβολία της στὸν βαλκανικὸ ὥρο» ἀνίχνευσε τὴ σημασία της γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἐφ' ὅσον σ' αὐτὴν συνέρρεε τὴν περίοδο 1740-1769 πλῆθος νέων μέ διαφορετικὴ φυλετικὴ, γλωσσικὴ καὶ θρησκευτικὴ προέλευση γιὰ νά λάβει τὰ φῶτα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ σοφοὺς Ἑλλήνες διδασκάλους μέ κορυφαῖο τὸν Θεόδωρο Καβαλλιώτη. Ὁ κ. Κεκριδῆς μελέτησε τὴ συμβολὴ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ καθὼς καὶ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη πού τὰ ἔργα τους καὶ τὰ λεξικά τους ἀνοῖξαν νέους δρόμους στήν ἀναγέννηση, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ τῶν Βαλκανίων καὶ πού κατέληξε στά ἀπελευθερωτικὰ κινήματά τους, παρόλες τίς σημειωθείσες διαχωριστικὲς γραμμὲς πού δέν μπόρεσε νά συγκρατήσῃ ἡ κοινὴ ὁρθόδοξη πίστη τους.

Ὁ καθηγητὴς κ. Φώτης Κυλιπίρης ἀσχολήθηκε μέ τοὺς «Μοσχοπολίτες ἐμπόρους στή Βενετία καὶ στίς χώρες τῆς Αὐστρουγγαρίας (18ος - 19ος αἰῶνας)» ἀναφερθεῖς στά εἰδικὰ προνόμια τῶν βλαχοφῶνων οἰκισμῶν τοῦ βορείου ἑλληνικοῦ ὥρου, τὴν ἀνάπτυξή τῆς κτηνοτροφίας, τῆς οἰκοτεχνίας καὶ βιοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος Μοσχοπολιτῶν πρὸς τὴ Βενετία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ., πού προκάλεσε ἓνα δίκτυο διακινήσεως ἐμπορευμάτων μεταξὺ Μοσχοπόλεως καὶ Βενετίας καὶ ἀντιθέτως. Παρόμοιο δίκτυο σχηματίσθηκε μεταξὺ τῶν παροικιῶν τῶν Μοσχοπολιτῶν στήν Αὐστρουγγαρία καὶ τίς περιώνυμες μοσχοπολίτικες ἐμπορικὲς οἰκογένειες τῆς Βούδας, τῆς Πέστης, τῆς Βιέννης, τοῦ Βρασον καὶ Sibiu.

Ὁ κ. Ἀντώνιος Μ. Κολτσίδας, δρ. Φλ., δρ. Θ. μελέτησε τίς «Οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῶν Μοσχοπολιτῶν ὡς παράγοντα διαφωτιστικῆς καὶ πολιτισμικῆς μετακένωσης στὸν Ἑλληνισμό». Ὁ κ. Κολτσίδας ἐξήγησε ὅτι ὁ συσσωρευθεὶς πλοῦτος τῶν Μοσχοπολιτῶν στή Διασπορά εὐνόησε τὴ διάθεσή τους νά φροντίσουν γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τῆς παιδείας (μέ τὴ «Νέα Ἀκαδημία» καὶ τό τυπογραφεῖο), τὴν ἰδρυση ἐρευνητικῶν κέντρων στο ἐλεύθερο ἑλληνικὸ βασίλειο (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀστερο-

σκοπεῖο), τή συμμετοχή τους στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ στὸ κίνημα τῆς αὐτονομίσεως τῆς Β. Ἡπείρου τὸ 1914, ὅταν εἶχαν κατορθώσει νὰ ξανακτίσουν τὴν πόλη τους.

Ἡ κ. Εὐανθία Κωνσταντίνου ἢ Τέγου-Στεργιάδου, δρ. Φ., παρουσίασε στὸ συμπόσιο τοὺς «Ναοὺς καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Μοσχόπολης»: οἱ ναοί, κατὰ τὴν κ. Στεργιάδου, ἦσαν εἴκοσι δύο στίς δώδεκα συνοικίες τῆς πόλεως, ἐνῶ ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ κατεῖχε ἐξέχουσα θέσιν στὴ θρησκευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ τους. Ἀπὸ τὴ λεηλασία καὶ τὴν καταστροφὴ τους ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς τὸ 1769, τὴν ἐπακολούθησασα παρακμὴ τῆς καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ νέα λεηλασία τῆς ἀπὸ Ἀλβανοὺς καὶ Γάλλους τὸ 1916, διασώθηκαν πέντε ναοί, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς καὶ παρακείμενα κτίσματά τῆς, ποὺ δίδουν μία εἰκόνα τοῦ μεγαλείου αὐτῆς τῆς πόλεως. Ἡ κ. Στεργιάδου παραθέτει καὶ ἔξι φωτογραφίες μὲ τὴ σύγχρονη κατάστασις ὁρισμένων ναῶν τῆς Μοσχόπολεως.

Ὁ καθηγητὴς-βαλκανιολόγος κ. Ἀχιλλεὺς Γ. Λαζάρου ἀσχολήθηκε μὲ τὰ «Ἐθνολογικά καὶ Λαογραφικά τῆς Μοσχόπολης» ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτηση ποὺ ἐπέφερε καὶ τὸν γλωσσικὸ ἐκλατινισμό τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς. Ὁ κ. Λαζάρου ἀναφέρει πλῆθος πηγῶν καὶ ἐρευνητῶν ποὺ ὁμιλοῦν γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου στοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀλλὰ καὶ τὰ αἷτια τοῦ γλωσσικοῦ ἐκλατινισμοῦ τῆς εὐρείας ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας *Μακεδονία* (ἐμπόριο, πολεμικὴ ἐμπειρία, οἰκονομικὲς δραστηριότητες Ἑλλήνων) καὶ προβαίνει σὲ δριμύτη ἀντικατάστασις κατὰ Ρουμάνων ἐπιστημόνων, παλαιότερων καὶ συγχρόνων, ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ἑλληνικότητα τῶν βλαχοφώνων πληθυσμῶν φέροντας ὡς παραδείγματα βλαχοφώνους Ἕλληνες, ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς, ποὺ διακρίθηκαν στίς ρουμανικὲς χώρες ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. καὶ ἐξῆς ὡς φορεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Χρήσιμος καὶ ὁ παρατιθέμενος κατάλογος τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων τῆς Μοσχόπολεως ποὺ παρουσιάζει μεγάλες ἀποκλίσεις: ἀπὸ 12.000-102.000!

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Α.Π.Θ. κ. Ἀντ. Δ. Μπουσμπούκης ἀσχολήθηκε, στὴν εἰσήγησίν του, μὲ τὴ μορφολογία τοῦ μοσχοπολίτικου ἰδιώματος, τὸ ὁποῖο κατέταξε στίς ἑξῆς κατηγορίες: ἐκκλησιαστικά (Ἰωσήφ, Ἀδάμη, Δανιὴλ, Ναοὺμ κ.λπ.), πατριδωνυμικά (Γκόρας ἀπὸ τὴν Γκόρα, περιοχὴ Β. τῆς Μοσχόπολεως, Καβαλλιώτης, Μάντουκας, Ὁπαρις κ.λπ.), παρωνυμικά (Βέρας - Βερίκας, Γκάβας *gavu* = τυφλός, Γκλάβας - *glava* = κεφάλι, Ζιάβας, Ζαβός = στρεβλός, δύστροπος κ.λπ.), ἐπαγγελματικά (βαϊνάνκης = βαρελάς, καζαντζής, κουγιουμτζής κ.λπ.), διάφορα ἐτυμολογικῶς ἀνερμήνευτα: ἐξετάζει, ὡσαύτως τὰ κύρια ὀνόματα μὲ τὴν πολυτυπία τους (Δημήτρης, Δημητρούλης, Τούλιας, Μήτης, Μπήτης, Δήμας κ.λπ.), τὰ εὐχετικά (Στέργιος - γιὰ νὰ στεριώσῃ, Γιάννης - γιὰ νὰ γιάνει κ.λπ.), τὰ γυναικεῖα κ.λπ. Πάντως, κατὰ τὸν κ. Μπουσμπούκη, τὸ μοσχοπολίτικο ἐπώνυμο ἐμφανίζει τὰ τυπικὰ γνωρίσματα τῶν ὀνομάτων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡπειρωτικοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Α.Π.Θ. κ. Ἰω. Α. Παπαδριανὸς μίλησε γιὰ τὴ «Συμβολὴ τῆς Μοσχόπολεως στὸν οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ βίον τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης - Βαλκανικῶν χωρῶν (18ος-19ος αἰ.)», ἥτοι τὴν ἐμπορικὴ παρουσία τῶν Μοσχοπολιτῶν στὴ Βενετία, τὴ Βλαχία, τὴ Βοσνία, τίς αὐστροουγγρικὲς πόλεις-ἐμπορικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ τίς μακεδονικὲς πόλεις. Ὁ κ. Παπαδριανὸς ἀναφέρθηκε, ἐπίσης, στοὺς λογίους Μοσχοπολίτες τῆς Διασποράς, τὰ σχολεῖα τους, τίς ἐκδοτικὲς δραστηριότητές τους, τοὺς ἐθνικοὺς εὐεργέτες.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Α.Π.Θ. κ. Χαρ. Κ. Παπαστάθης ἐξέτασε πτυχές τῆς ἀλληλογραφίας Μοσχοπολιτῶν ἐμπόρων μὲ βάση τὴν κλασσικὴ μονογραφία τοῦ V. Parahagi,

Aromâni moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, Boucurești 1935. Ὁ κ. Παπαστάθης σχολίασε τὸ ἐμπορικό, οἰκονομικό, κοινωνικό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ ἀλληλογραφία τῶν Μοσχοπολιτῶν ἐμπόρων: τὸ εἶδος τῶν ἐμπορευμάτων πού προτιμοῦν, τὰ καθημερινὰ τους ἐνδιαφέροντα, τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες τους, τὰ προβλήματα τους.

Ὁ καθηγητὴς κ. Max Demeter Peyfuss στὴν εἰσήγησή του (στὰ ἀγγλικά) παρουσίασε τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τίς ἐκδόσεις του τῆς περιόδου 1731-1769, πού ἀνέρχονται στίς εἴκοσι μία, οἱ τίτλοι τῶν ὁποίων εἶναι ὅλοι ἐλληνικοὶ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος καὶ συνδεόμενοι μὲ τὴ γειτονικὴ Μονὴ τοῦ Ναοῦμ καὶ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος. Ὁ κ. Peyfuss ὁμιλεῖ γιὰ κυριαρχία τῶν τοπικῶν σλαβικῶν παραδόσεων πού ἀντανανκλῶνται στίς παραστάσεις γνωστῶν, ὡς λέγει, Σλάβων ἀγίων τῆς περιοχῆς στίς ἐκκλησίες τῆς Μοσχοπόλεως. Κατὰ τὴν ἀποψή μας καὶ τὸ σύνολο τῶν βιβλίων τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως καλύπτεται ἀπὸ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις, ἀλλὰ καὶ σλαβικὲς παραστάσεις δὲν ὑπάρχουν στοὺς ναοὺς (βλ. καὶ τίς μελέτες τῶν Πύρρου Θώμου καὶ Εὐ. Τέγου-Στεργιάδου στὸν παρόντα τόμο), οὔτε σλαβικὲς παραδόσεις ὑπάρχουν στὴν περιοχή τῆς Μοσχοπόλεως. Ὑπάρχει ἄραγε σύγχυση τοῦ κ. Peyfuss μὲ παραδόσεις τῆς πέραν τῆς Ἀχρίδος, περιοχῆς, ὅπου, ὄντως, συναντᾶ κανεῖς τέτοιου εἶδους παραδόσεις;

Ὁ κ. Nikolla Simaku παρουσίασε στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα τὸ θέμα «Ἱστορία καὶ Μοσχόπολις σήμερα ἢ καλύτερα Μοσχόπολη: παρελθὸν καὶ παρόν» καὶ ἀνέλυσε τὴ σημασία τῆς πόλεως τόσο γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀλβανικὴ ἱστορία. Ὁ κ. Simaku ἀναφέρθηκε στίς ὁμορφιές τῆς περιοχῆς, στὸ θαυμάσιο κλίμα τῆς, ἀλλὰ ἐξέφρασε καὶ τὴ λύπη του πού ἡ Μοσχόπολη ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ, γι' αὐτὸ καὶ ἐκ μέρους τοῦ συλλόγου Rilindja e Voskorojes (Ἀναβίωση τῆς Μοσχοπόλεως) ἀπὴρῆθνε ἐκκλήση γιὰ τὴ σωτηρία τῆς.

Ὁ κ. Miroslav Timotijević, μιλώντας στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Μοσχοπολίτη ἀργυροχόο Γεώργιο Ἀργύρη, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Krušedol τὸ 1724 μὲ παραγγελία τοῦ Georgie Melentijević, στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Βελιγραδίου, στίς μονές Sišatovac καὶ Vojlovica, καθὼς καὶ σ' αὐτὴ τοῦ Gomirje (1748). Ὁ κ. Timotijević σημείωσε τὴν ἐπίδραση πού ἤσκησαν τὰ ἐργαστήρια τῆς Μοσχοπόλεως καὶ οἱ Μοσχοπολίτες ἀργυροχόοι στὴ σερβικὴ διακοσμητικὴ τέχνη, δείγματα τῆς ὁποίας ἔδωσε μὲ σειρά πέντε φωτογραφιῶν (δισκοπότηρα, ἐπενδύσεις εὐαγγελίων κ.λπ.).

Ὁ ἐπὶ κ. καθηγητὴς τοῦ Α.Π.Θ. κ. Μιχαῆλς Γ. Τρίτος ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Μοσχοπολίτη διδάσκαλο τοῦ Γένους Νεκτάριο Τέρπου σημειώνοντας τὴν ἱεραποστολικὴ δράση του στὴν Ἠπειρὸ πού στόχευε στὴν ἐνδυνάμωση τῆς πίστεως τῶν χωρικῶν καὶ στὸν ἀγώνα του κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Ἀνέλυσε ὡσαύτως, ὁ κ. Τρίτος τὰ δύο μαχητικὰ ἔργα τοῦ Τέρπου *Πίστις* καὶ *Ζητήματα διάφορα θεολογικά κατ' ἐρωταπόκρισιν* παραθέτοντας χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματά τους.

Ὁ κ. Γεώργιος Π. Τσότσος, ἱστορικός τῆς Τέχνης, παρουσίασε τὴ «γεωγραφικὴ ἐξάπλωση ὁρισμένων μορφολογικῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βλαχοφώνων οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς πρῶν Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος». Ὁ κ. Τσότσος ἀναφέρθηκε στὴν ἐπίδραση πού ἤσκησαν οἱ Μοσχοπολίτες μαστόροι στὴν περιοχή τῆς Ἀχρίδος κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. μεταφέροντας σ' αὐτήν, καὶ στὴ Δυτ. Μακεδονία, ἐν γένει, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα τῆς πόλεως τῶν. Ὁ κ. Τσότσος μελέτησε, ἐπίσης, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ἐνετόπισε τίς ἀρχιτεκτονικὲς ὁμοιότητές τους, τοὺς δρόμους πού ἀκολούθησαν οἱ Μοσχοπολίτες τεχνῖτες στὴ Δυτικὴ Μακεδονία

καί τή Βόρειο Ἡπειρο. Εἶναι χαρακτηριστικές οἱ περιπτώσεις τῶν βλαχοφώνων ἑλληνικῶν οἰκισμῶν στήν ΝΑ Βαλκανική (ἀπό τό Νυμφαῖο, ὥς τό Φράνερι καί τό Βυθικοῦκι καί ἀπό τά βλαχόφωνα χωριά τῆς Ἡπείρου ὥς τή FYROM), ὅπου διακρίνει κανεῖς αὐτή τήν τυπική ἀρχιτεκτονική μορφολογία πού ἀναπτύχθηκε στήν εὐρεια ζώνη πού κάλυπτε γεωγραφικά ἡ ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος. Τήν εἰσήγηση πλαισιώνουν δώδεκα φωτογραφίες μέ πυργόσπιτα, οἰκίες κ.λπ. ἀπό τή Σαμαρίνα, τή Βλάστη, τή Φούρκα, τό Κρούσοβο, τό Μεγάροβο, τό Γκόπεσι, τό Νυμφαῖο.

Τήν καθηγήτρια τοῦ Α.Π.Θ. κ. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη ἀπασχόλησε ἡ «Κοινωνική διαστρωμάτωση καί ἡ διοικητική ὁργάνωση τῆς Μοσχοπόλεως κατά τόν 17ο καί 18ο αἰ.». Παρουσίασε, ἔτσι, τήν κοινωνική δομή τῆς πόλεως μέ τίς τρεῖς τάξεις α) ἀριστοκρατία, β) ἔμποροι καί τεχνῖτες καί γ) βοσκοί, ὑλοτόμοι, ἀγωγιάτες κλπ.), τίς συντεχνίες, ἀλλά καί τίς εὐθύνες τῆς πρώτης τάξεως (τῶν προεχόντων) πού ἔδιναν τό ἔναυσμα τῆς μεταναστεύσεως καί τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως μέ τά γεγονότα τοῦ 1735 καί 1769· ἀκολούθησε ἡ ἐξέταση τῆς πολιτικῆς διοικήσεώς της σέ σχέση μέ τό ὀθωμανικό σύστημα διοικήσεως, ἀφοῦ ἡ πόλη ὑπαγόταν τυπικά στόν μουτεσελίμη τῆς Κορυτσᾶς, στόν μπεϊλέρ μπέη τῆς Ρούμελης καί στόν βεζύρη τοῦ Βερατίου, ἀλλ' ἦταν, κατά τόν ἱστορικό τῆς Μοσχοπόλεως Ἰωακείμ Μαρτινιανό, «αὐτόνομος καί αὐτοδιοίκητος». Ἐξετάζει, ἐπίσης, ἡ κ. Τσούρκα-Παπαστάθη τήν πολιτική καί διοικητική ὁργάνωση, τό συμβούλιο τῶν ἀρχόντων, τήν ἐπιτροπή τῶν γερόντων (1650-1919) τοὺς ἄρχοντες καί προεστούς, τό ἀνώτατο διοικητικό συμβούλιο, τό ἀνώτατο συμβούλιο τῶν συντεχνιῶν, τή συνέλευση.

Μέ τή μελέτη αὐτή κλείνει ὁ τόμος *Μοσχόπολις* πού πιστεύουμε ὅτι ἀποτελεῖ μία σημαντική συμβολή στήν ἱστορία ὄχι μόνον τῆς πόλεως, ἀλλά καί τῶν Βαλκανίων καί τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ αὐτή ἡ πανέμορφη πόλη τῆς Β. Ἡπείρου ὑπῆρξε ἓνα πολιτισμικό, καί πνευματικό κόσμημα τοῦ Τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329. Édition diplomatique par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros. Texte-Album (Archives de l'Athos XXI), P. Lethielleux, Paris 2001, pp. 475+LXXXV planches.

Ἡ ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου σηματοδοτεῖ μία σημαντικώτατη πρόοδο στήν ἔρευνα τῆς ἀγιορειτικῆς ἱστορίας κατά τή Βυζαντινὴ περίοδο. Οἱ ἐκδότες μᾶς προσφέρουν ὄχι μόνο μία ἀφογή διπλωματική ἔκδοση, ἀντάξια τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων τῆς ἰδίας σειρᾶς, ἀλλά καί μία λιτὴ πλούσια ὁμως, σέ πληροφορίες εἰσαγωγή γιά τήν ἱστορία τῆς μονῆς κατά τήν πρώτη φάση τῆς λειτουργίας της.

Στή σύντομη αὐτή παρουσίαση θά περιορισθοῦμε σέ ὀρισμένες παρατηρήσεις φιλολογικῆς, οἱ ὁποῖες προέκυψαν κυρίως ἀπό μία δειγματοληπτική ἀντιβολή ὀρισμένων ἀπὸ τά ἐκδιδόμενα κείμενα μέ τίς ἀντίστοιχες φωτογραφίες πού συνοδεύουν τήν ἔκδοση.

10, 1 *Εἰς ἀπανίσταται*. Στό κριτικό ὑπόμνημα διαβάζουμε lege *Εἰς*. Ἡ πρόταση ὁμως αὐτή νοηματικά δέν ἱκανοποιεῖ. Προτιμότερο θά ἦταν νά γραφεῖ: lege *Εἰ καί*. Το *Εἰ καί* εἰσάγει μία ἐναντιωματική πρόταση πού φθάνει μέχρι τό *καί οἷς* (εἶναι ἄγνωστο τί πρέπει νά συμπληρώσουμε μετά), ἐνῶ ἡ ἀπόδοσή της ἀρχίζει μέ τό *δεῖ τούτω*. Τό

νόημα: Ἄν καί ὁ μοναχικός βίος ἀποφεύγει κάθε ἐπαφή μέ τά ἐγκόσμια καί τίς γήινες μέριμνες, ὥστόσο χρειάζεται καί αὐτός τά ὑλικά ἀγαθά, γιά νά μπορέσει νά ἐκπληρώσει τόν στόχο του.

10, 2 *τῆς περιβρυθούσης ταύτης παχύτητος*. ἡ φωτογραφία δείχνει καθαρά ὅτι τό ἐγγράφο ἔχει στήν πραγματικότητα περιβρυθοῦς (ἡ λέξη καταχωρίζεται στό Λεξικό τοῦ Δημητράκου).

11, 1-2 *Τόν τῆς ἰδίας μάνδρας ἐπιμελούμενον ... ἀποδεκτέον ἡγεῖται τό κράτος ἡμῶν καί ἔργον τίθεται προυργιαίτατον ἀποπληροῦν ὅσαπερ ὑπέρ αὐτῆς αἰτούμενα φαίνονται*. Στή φωτογραφία τοῦ ἐγγράφου διαβάσουμε *αἰτούμ^{ην}*. Ἐφόσον τό οὐδέτερο πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ αἰτούμενα δέν ἀναφέρεται πουθενά, εἶναι προτιμότερο νά διαβάσουμε αἰτούμενος, τό ὁποῖο ἀναφέρεται στήν προηγούμενη ἐπιθετική μετοχή τόν ἐπιμελούμενον.

15, 50 *ὡς κηρίον μέλιτος τά τούτου ἐντροφᾶν λόγια*. Πρβλ. *Παροιμίας* 16, 24.

39, 6 *ἐξ ὀρθοῦ*. Θά ἦταν προτιμότερο νά τυπωθεῖ *ἐξορθοῦ*, πού ἀντιστοιχεῖ περισσότερο πρὸς τήν ἰδια τήν πρακτική τῶν ἐγγράφων, ὅπως γίνεται σαφές ἀπό τίς φωτογραφίες. Ἡ πρακτική αὐτή ἀκολουθεῖται σήμερα καί στίς ἐκδόσεις τῶν λόγιων βυζαντινῶν κειμένων. Ὑπάρχουν πολλές ὅμοιες περιπτώσεις, πρβλ. π.χ. καί 58, 10 *διὰ παντός*. Οἱ γραφεῖς ἀντιλαμβάνονταν αὐτά τά συμπλεγμένα ὡς μία λέξη.

55, 9 Ἡ τελεία μετά τό ρῆμα *εἴρηται* καταστρέφει τό νόημα. Κανονικά πρέπει νά μετατεθεῖ μετά τή λέξη *χρηστότητας*: *Μετά γοῦν τῆς τοιαύτης πρὸς τό θεῖον καταφυγῆς ἡπερ εἴρηται, ἔστι χρεία καί πολλῶν εὐχῶν καί δεήσεων καί ἐξ ἄλλων*. Ὁ αὐτοκράτορας ἐννοεῖ ὅτι ἐκτός ἀπό τίς δικές του προσευχές, εἶναι ἀπαραίτητες καί οἱ προσευχές τῶν ἄλλων.

55, 20 *κἂν καί ταῦτα μηδέν πάντως ἕτερον ὅτι μὴν ἐξ ὅλης ψυχῆς ἰκεσία πρὸς τόν Θεόν*. Τό μὴν πρέπει νά διορθωθεῖ σέ *μή*. Μᾶλλον καί στό χειρόγραφο -ν δέν ὑπάρχει (ἡ φωτογραφία ὅμως δέν εἶναι πολύ καθαρή). Ἡ ἔκφραση *ὅ τι μὴ*, πού χρησιμοποιεῖται καί στά ἀρχαῖα ἑλληνικά (βλ. LSJ⁹ s.v. ὅ τι, II), εἶναι συνηθέστατη σέ Βυζαντινά λόγια κείμενα καί σημαίνει *ἐκτός ἀπό*.

55, 23-24 *ὁ τ[ηρ]ῶν πάντα καί μετασκευάζων ἐπὶ τό βέλτιον*. Στό πανομοιότυπο τοῦ ἐγγράφου μετά τό ἄρθρο ὁ διακρίνεται μᾶλλον ἓνα π-. Ἄν θυμηθοῦμε τό χωρίο τοῦ προφήτη Ἀμώς 5, 8 (*ὁ ... ποιῶν πάντα καί μετασκευάζων*), μπορούμε εὐκολα νά γράψουμε *π[οι]ῶν*.

55, 24 *καί εἰρηναίαν τήν εἰς τό ἐξῆς ζωὴν ἡμῖν χαρισάμενος, ὡς ἀκαταίσχυντον [οὔσαν] τήν μετά πίστεως ἡμῶν ἐλπίδα*. Τό ἐδάφιο εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπό τήν *Πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή* 5,5. Ἡ μετοχή *οὔσαν* πού συμπληρώνουν μέ δισταγμό οἱ ἐκδότες συντακτικά εἶναι μετέωρη. Θά περιμέναμε κανονικά μία γενική ἀπόλυτη. Εἶναι προτιμότερο, ὥστόσο, νά συμπληρώσουμε ἓνα ἀπαρέμφατο (εἶναι, μείναι ἢ ἄλλο παρεμφερές).

56, 1-2 *Τιμῶτατε ἐν μοναχοῖς κῦρ Νικόδημε, ἡ βασιλεία μου λογίζεται ὅτι ἀκριβῶς ἐπίστασαι καί αὐτός ὡς αἰεῖ [...] ἐχόντων τῶν πραγμάτων*. Ἐτι δέ καί μὴ οὕτως διακειμένων τὰ πάντα εἰς Θεόν καί τήν πανυπέραγον Θεοτόκον εἰώθει ἀνατιθεῖναι ἡ βασιλεία μου. Ἐχοντας ὑπόψιν μας τό παραπλήσιο χωρίο τοῦ ἐγγράφου 55, 1-6, ὅπου ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ τονίζει ὅτι καί στίς καλές καί στίς δύσκολες στιγμές ζητοῦσε πάντοτε τή θεία ἀρωγή, μπορούμε, ἀπαλείφοντας τήν τελεία μετά τό *πραγμάτων*, νά στίξουμε καί νά συμπληρώσουμε ὡς ἐξῆς: *ὡς αἰεῖ [εὐ μέν] ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐτι δέ καί μὴ οὕτως διακειμένων...* Ἀντί γιά τό εὐ θά ἦταν δυνατόν νά συμπληρωθεῖ καί *καλῶς*, ὁ χώρος ὅμως τοῦ ἐγγράφου δέν δείχνει νά τό ἐπιτρέπει, ἐξ ὅσων μπορῶ νά κρίνω ἀπό τή φωτογραφία.

56, 3 δοκιμασίαν και ταῦτα λογιζομένη Θεῷ, παιδεύοντος ἐν τούτοις κατ' ἔλεον ἡμᾶς και παρακινουῦντος πρὸς αὐτὸν ἐπιστρέφειν. Οἱ δύο μετοχές σέ γενική δέν φαίνονται νά ἐξαρτῶνται ἀπό κάπου. Πρέπει πιθανώτατα νά γράψουμε Θεοῦ (στή φωτογραφία δέν μπορῶ νά διαβάσω καθαρά τό σημεῖο αὐτό). Ἀπό αὐτή τή γενική ἐξαρτῶνται καί οἱ δύο μετοχές πού ἔπονται.

56, 7-8 ὥστε πάντας λέγειν τοὺς ὀρθοδόξους· «ἀληθῶς ἐγγὺς Κύριος τοῖς αὐτὸν ἐκ ψυχῆς ἐν ἀληθείᾳ ἐπικαλουμένοις, ποιήσας τῶν αὐτὸν φοβουμένων τὸ θέλημα καὶ τῆς αὐτὸν ἐπακούσας δεήσεως» - καὶ διαλύσαν τὰ σκυθρωπὰ καὶ πρὸς εὐφρόσυνα καὶ θυμῷ μετασκευάσαν αὐτά. Οἱ οὐδετέρου γένους μετοχές διαλύσαν καὶ μετασκευάσαν εἶναι ἐντελῶς μετέωρες. Στή φωτογραφία τό διαλύσαν δέν μπορεῖ νά διαβασθεῖ καθαρά, ἐνῶ τό μετασκευάσαν εἶναι μᾶλλον βέβαιο. Λογικά θά ἔπρεπε οἱ μετοχές αὐτές νά συμφωνοῦν κατὰ γένος μέ τίς δύο προηγούμενες (ποιήσας, ἐπακούσας), δηλαδή θά περιμέναμε διαλύσας καὶ μετασκευάσας (χωρίς παῦλα μετά τό οὐσιαστικό δεήσεως). Πρὸβλ. καί τό χωρίο τοῦ προφήτη Ἀμώς πού παρατέθηκε στόν σχολιασμό τοῦ χωρίου 55, 23-24.

62, 14-15 τῆς ἐπαινετῆς μετέχοντα καὶ καλῆς τῆς προθέσεως. Θά περιμέναμε στό κριτικό ὑπόμνημα τήν ἔνδειξη: lege καλλιότητος.

62, 37 Ἡ τελεία μετά τό μου πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό κόμμα. Τό κόμμα ὑπάρχει καί στό ἴδιο τό ἔγγραφο, ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπό τή φωτογραφία, καί χωρίζει τήν αἰτιολογική πρόταση ἐπεὶ ἔφθασεν ἀνεγείρας... (62, 27-37), ἀπό τήν κύρια ἢ βασιλεία μου τὸν τοιοῦτον σκοπὸν ... (62, 37 κ.έ.).